कातन्त्र धातुवृत्तिः

~~धातुवृत्तिः~~

~~मनोरमा~~

२५ पत्राणि

८६

८१

नं. ८५६ घ
कातन्त्रधातुवृत्तिः (अपूर्ण)
मनोरमा
२५ पत्राणि
कातन्त्रेषु
कर्ता: रमानाथ शुक्ल

कातन्त्रधातुवृत्तिः

धातु मनोरमा

श्रीगणेशाय नमः सम्यक् प्रणम्य नतां वाणीं मानीय च सतां वचः मनोरमा रमानाथशर्मणा परिनिर्मिता प्रायेण धातुवैषम्या-
त्सर्वेषां नृस्मृतेः शिरः या नतत्क्रियायै प्रभवेत्सैव वृत्तिर्मनोरमा भूरि भूरि कृता वृत्तिर्भूयसी मुक्तयुक्तिका निश्चेतुं धातवस्तस्यां
न शक्यास्तेन मेश्वरः यो भवः प्रभवयति प्रथितस्तनम्नाकस्यापि दानिज महत्त्वसमीहया वा उच्छिद्य नाम भवभवीस्य कृती:
समन्तात्तस्यैव नश्यति नितरां स्थ सत्तायां सतो भावः प्रवृत्तिनिमित्तं सत्ता तस्याः सिद्धरूपाया अपि यथा क्रियात्वं तथा प्रतिपादितमे-
व धातुसंज्ञायां अतस्तत्रार्थे वर्तमानस्य भूशब्दस्य क्रियाभावत्वात् धात्वधिकारविहिता ह्यादयः सुः भवति त्रिदशेश्वरपूजितो यद्वृ-
ति हलायुधः स्वभावादयमकर्मकः यथा सत्तावृद्धिविशुद्धिसिद्धिशयने स्थानाशने भासने लज्जाजीवनरोदने च हसने नृत्ये विला-
से एधि त्रासस्पन्दनिवासशोषमरणस्पर्द्धाविहारेष्वपि ज्ञातो धातुरकर्मकः स्तथ मदोद्वेगप्रकम्पेष्वपि इत्येतत्तु ग्रहिताऽनुरोधि-
लक्षणां वस्तुतस्तु विवक्षाधीनत्वात्सस्य भाणारीत्याप्रत्येन वृद्धिः॥ रितीसंज्ञाने॥ संज्ञानं निद्राविगमो ज्ञानमात्रं च। आद्यो अकर्म-
को नापरत्र आविद्या निद्रयाक्रान्ते जगत्येकः सचेततीति हलायुधः चिचेतराम सतत्कद्रुतुध्येमवरानुवेद्मोनूज्ञीश्वीत्याहिना
ऽर्थः एवमन्यत्र॥ अत सातत्यगमने॥ नैरन्तर्येणाभ्रमणं प्रापणं वा सातत्यगमनं अतति रातः अतति भूयोगगणां॥ चुतिर स्रावणे

इरनुबन्धोऽयं तन्यासमसार्थः एवंपरत्र च्योत नद्युतं यज्वास्रासिंचतीत्यर्थः चवर्गप्रथमादिरयं अनेनैव धीकल्लवाचकोऽच्युतो
च्युत्यादितोरमेण ॥ श्चुतिर् क्षरणे ॥ इरनुबन्धोऽयं क्षरणं श्रवणं मोचनं च श्चयमेव तालव्यशकारयुक्तः च्युतर क्षरणे रदिरपीति णोपदे
शः इरङ्कवचमश्च्योतीत् रक्तमश्च्योतिषुः कुठ्ठाइति छ्यत श्चुतमाख्यानवान् छतक अर्ह दुश्चुतामादेरिति श्चादिलोपः इत्यसका
रादिरयमिति धातुप्रदीपः ------ श्चुतइत्येके श्चुतिरभासनइत्यन्ये मन्थविलोडने विलोडनमाकुलीकरणं एवंभमन्थ
सहयं ॥ कुथि पुथि लुथि हिंसासंक्लेशनयोः ॥ प्राणवियोगफलकव्यापारो हिंसासंक्लेशनयोः एवंस ----- नसाः अनिदनबन्धानामित्यत्र
फले एवमन्यत्र हिंसायांसकर्मकोऽनापरत्र लुन्थति शत्रुंवली शीतातेश्चन लुन्थतीतिहलायुधः प्रन्थति पवर्गप्रथमादावमु
नोपदेवः पठति अन्तरानादिश्च दृश्यते लुन्थति अन्तस्थातृतीयादिरयंमथिमाथीत्यन्ये मन्थति मान्थति षिधु गत्याम् मूर्द्धन्यो
पदेशोऽयं तथाच मुरदन्त्यपराः सादयः षोपदेशाः स्मिङ ------ दिभुपयश्च सपिसृति स्तृस्त्या सीकसेकृवर्जमिति तत्रस्विदा
गात्रप्रस्रवणे ञिष्विदा मोचने चेतिद्वयोरप्यविशेषाग्रहणमिति सौरादिकस्य स्तृणाति ग्रहणमितिधा ---- यतो व्याख्यातं षो
पदेशविधौ ष्विदादीनां पृथग्वचने हेतुमाह एषांवकार अष्ठोनदन्त्योष्ठ्य इतिटीकायां नजशब्दामिनकमेयाज्यः वकारोनायमोष्ठ्यः

क्किन्नाहि दन्त्योष्ठ्यः स्विदादिः पृथगुच्यत इत्यर्थः एतत्तु प्रपंचयिष्यते निमित्तादिकारस्थस्य सस्य षत्वार्थः षोपदेशो
धातूनां पंचमस्वरानुबन्ध उदनुबन्ध पृक्लिशां त्क्कीत्यत्रैव द्रष्टार्थः एवमन्यत्र श्वनिद सूत्रे सिध्यतीति विदेशादस्य निष्ठायामपिप्र
तिषेधाभावात् स्विधित मितितु काशिकाभुक्तं उकारस्यानार्षत्वात् यदनेन साध्यं रूपं तस्य षिधूशास्त्र इत्यनेनैव सिद्धत्वात् स्वरति
सूतीत्यादिना सर्वत्र तस्येट्विकल्पत्वेन निष्ठायामिडभावात् उपाध्यायसर्वस्व धातुप्रदीपादौ त्वस्योदनुबन्धं पठित्वा सिद्धमित्येवोदा
हृतं न स्मादनुमेदायैवजत्याह इतिलक्ष्यते गमेरुत्तरदेशसंयोगोपनाशकत्वं सर्वेकर्मणां तथात्वेन व्यावृत्त्याभावात् सेधति ग्रा
मं पान्थः॥ षिधूशास्त्रे मांगल्ये च॥ शास्त्रमनुशासनं मांगल्यं शिवं स्वार्थेरूपं सेधति शिष्यं गुरुः मांगल्ये त्वकर्मकः यथा सिद्धो वसो समा
२ प्तार्थः षष्ठ स्वरानुबन्धफलन्तु स्वरति सूति सूयत्यदनुबन्धादित्यत्र एवमन्यत्र॥ खादृ भक्षणे॥ अदनुबन्धो न शास्तृदनुबन्धानामित्य
त्र क्सनिषेधार्थः एवमपि विशाखादत्युदाहरणावलीरितिभावः॥ वद स्थैर्ये॥ स्थैर्यं स्थिरीभवनं वदंति मेरुः सिनो अवदीत् अवा २
दीत् व्यंजनादीनां सेटामित्यादिना वा दीर्घः वदव्रजनलन्तानामित्यत्र व्रजमाह॥ चमु रदने॥ विषयत्वात् जष्ठ्यस्याप्रसंग इति
प्राचः अयं तावदोष्ठ्यो वकारः स्पर्शकारिकायां तथाभिधानात् तदुक्तं वन्दिवल्क्किवधिनाहिवहयोवल्किवंहिवनवृंहिवुन्दयः

अखिलुखिरगिङ्गीवल्कः स्त्रीविभस्त्रिवटिलुम्बिलुम्बयः अत्रवल प्राणान इत्यस्य ग्रहणां प्राणानेवलतावपीतिकारिकान्तरात् त
थावट परिभाषणाइत्यस्य च वटिष्वपरिभाषणाइति कारिकान्तरात् क्लीविवाधिकवयोवारिस्थेयोर्हि बिचवनोचमूगणो अत्रावि
शेषा॥ हुधस्रवगभने॥ वुधिवरोधनेइत्युभयो ग्रहणां लुम्बिलुम्ब्योर्वुधिहुग्य इति कारिकान्तरात् वुजदादिषु परं विसिर्वुषिर्वुध्यति
स्त्रयमिदं मादिषु एक एव खिलतिस्फुरादिषु स्यादिजारंपिच वन्दिवृईयो शुल्वसम्ववृहिवर्हिवसनयः शम्बलुम्बरमतुम्बलुम्ब
यः शाइकपचितस्यवर्हे रेवग्रहणामिति वस्मोदेशनायांव्याख्यातं प्राणानेच वलतिष्वुरादि------ यवलवीयवोऽन्यतः भशख
जशख विधिवांछया पृथक् स्पर्शयोऽयमिति तेन दर्शितः भशिति वर्गचतुर्थानामाख्या जशिति वर्गतृतीयानां किंच गणोपवर्गान्तप्र
करणो परिपचितवान्ताः परयाइति प्राचांमतं॥ रवदहिंसायांच॥ चान्स्थेर्य्ये च॥ रवइति खदिरः॥ गदव्यक्तायांवाचि॥ व्यक्तो स्वारणायामि
त्यर्थः अथजगदुरनीचैराशिषस्तस्य विप्राइति भट्टिः वदविलेखने रदति भूमिं भूदारः विलेखनमुत्खननमितिगोविन्दभट्टः रेफा
द्दि रयरदनोदस्रः॥ णादअव्यक्ते शब्दे॥ मृद्वइत्योपदेशो यं तथाहि सर्वेनादयो णोपदेशाः नृतिन------ नचिनातितृनारवनाधृव
जेमिति निमित्तान्यर स्योपसद्दा सोपदेशस्येति णात्वार्थो णोपदेशो धातूनाम ननादन्तास्मिन्नितरां ततनजन मिति नैषधे॥ अदगतो॥

विषयात्वहिर्लंगणोसन्देहस्मयात् एवं नदिप्रभृतिशुक्तेयानां शरद्व मंनाद्देतिचानकोऽपि चकाराद्यानुक्तसमुच्चयार्थ
त्वात् पीड्यामपि रुन्नः स्रहस्माराणिचनुर्दृशाद्दीदिति भट्टिः ------ चाम्बरः सोऽपीतिचंडी मृद्वेन्योपदेशोऽयमितिचान्ये नपि
हाकृष्टसम्मतंगर्देति नर्दहिंसायां नर्देति॥ नर्द कर्द कुत्सिते शब्दे॥ ओदर एवाभिधानकोशे कर्द नर्देति शिशुः॥ खर्द दर्शने॥ दशन
मिह दन्तकरणकक्रियाऽभिधीयते खर्देति मूलकंपाश्च: अन्येतु खर्द दन्दशूक इतिपठन्ति कुन्दशनशीलो दन्दशूक इत्युभितेश्च
२ ------ विषयाकल्पकल्पते धातोः क्रियार्थकत्वात् दन्दशनमिह दन्दशूककर्तृकक्रियाऽभिधीयते इतिदुर्गसिंह व्याख्या
3 नाद् दन्दशन इतिपाठोऽनुमीयते ॐ॥ अतिअदि बन्धने॥ आदिशुद्धधातोः प्राक् सर्वेतृतीयस्वरानुबन्धाः अन्तति अन्दति हुथंरा
जा॥ इदि परमैश्वर्ये॥ इन्दति इन्दः॥ विदि अवयवे॥ अयंत्यादीन्नोपात्स्यति केवलमुकारान्तो ------ भूरादे
वः पवर्गी ये वाधि विन्दतिवल्किषितिपठित्वा पवर्गीयोऽयं वकार इति टीकाकृता व्याख्यातं वस्तोदेशनान्तविन्दति स्थानेवदि अभि
वादन इत्यस्पातिपारन्दतिशेषत्यभाह॥ लिदिकुत्सायां॥ अस्य लोपदेशो वैचित्र्यार्थः निन्दि निन्दि निन्दां वेति विकल्पइष्यते केचित्तु ३
कृतिप्रत्ययेविकल्पमिदन्ति त्यादौ पुनरुपसर्गादसमासेपीत्यापिनाशोपदेशात्वान्नित्यमेवणात्वप्रवृत्तीतिव्याचक्षते मैत्रेयानुग्रा

दावपि विकल्पो दर्शितः पुलिन्दिन्यतिनो भूय इति धातुप्रदीपः स्तानिन्दन्ती स्वानि भाग्यानि बालेतिपाकुन्तले ॥ टुनदि समृ
द्धौ ॥ ननन्द पारिप्लवं नेत्रयानृप इति वद्दः टुनुबन्धोऽथुप्रत्ययार्थः एवमन्यत्र नन्दते च कुलं पुंसामिति च राज्ञां गराक्रन्तमति
त्यात्मनेपदं ॥ चदि आह्लादने दीप्तौ च ॥ आह्लादनमुखं दीप्तिर्वा दूर्ध्वं चन्दतिचन्द्रः ॥ एदि चेष्टायां ॥ एन्दति मुखगयलोकः तत्रन्दतुदि चेति
शमो दरः तुन्दति तुन्दं कदि क्रदि क्लदि आह्वाने रोदने च क्रन्दति क्रन्दति भद्रो वमिवाभियत्नमिति भट्टिः ततो क्रन्दी कुशग्रीव
इति च क्लन्दति ॥ क्लिदि परिदेवने ॥ परिदेवनमिह रोदनमिति भट्टमल्लुः क्लिन्दति यदविष्टिय इति हलायुधः ॥ शुन्ध शुद्धौ ॥
शुद्धिः शुची भवनं तत्करणं वा शुन्धति जलेन वसनं योगांशुन्धति मन्त्येनेति हलायुधः जालन्ध्यादि वृयं ॥ फक्क नीचैर्गतौ ॥ नीचै
र्गति व मन्दगमनं शनैर्गतिर्वा इति गोपदेवः फक्कति खलः खञ्जो वा फक्किका तकक करव्याग्घ हसने महसने इति भीमत
कति कक्कवति कक्कवटः कवर्ग प्रथमादि विति गोऽ कवर्गादि इत्तीयादि स्वकत्र इति काश्मीरकाः द्युग्घातं कवर्गतृतीयादिर्व
यमित्येके गग्घति ॥ जनिकृक्रजीवने ॥ इखेदनुबन्धोयं जंक्कति भिक्षुः भ्रातंकः ॥ शुक गतौ ॥ जालन्ध्यादिरयं शोकति नाम्युपधत्वात्
कः शुकः पक्षी स्पष्टाः शुकं प्रियं वहन्तीति कविकल्पलतायावनुशेषः ॥ बुक्क भषणे ॥ भषणं त्वसनं इत्यस्य युदि रूपं भषणं कु

वृक्ष्णेकध्वनिः धुक्षतिश्च अखृराखृ द्राखृध्राखृ शोषणालमर्थयोः शोषणं स्नेहापगमः अलमथो भूषणं
पर्य्याप्तिर्वा रासांत्यमादनुबन्धाः सर्वेऽमी औ खतिनदीगीष्ये राखति रेफादिद्वयं लाखतिश्चान्त्यस्थात्तृतीयादिद्वयं द्राखति दन्त्य
४ वर्ग्यतृतीयादिद्वयं ध्राखति नाद्यकेऽधिकं त्यज्यते ॥ शाखृ श्लाखृ व्याप्तौ ॥ तालव्यादी ॥ दन्त्यवृद्धौ ॥ शाखति शाखा नन्तः शाखा शाखाप
५ ह्वान्तरे वाहो वेदभागद्रुमांगयोरिति तालव्यादौ मेदिनी अयं चवन्तुदेशानया वृक्षभेदे शाखोटत्यादिनः श्लाखति ॥ उख उखि वख वखि
मख मखि रख लख रखि लखि इखि ईखि वल्गा ॥ रगि लगि अगि वगि मगि स्वगि इगि रिगि लिगि गत्यर्थाः ॥ विंशतिर्वेते अखति उखान
खतिनखः अयं दन्त्योपदेश इत्यन्ये रखति भखति रखति लखति श्चान्त्यस्थात्तृतीयादिद्वयं वडाद्यानिरनुबन्धाः ततश्चत्वारोङ्खे
दनुबन्धाः रङ्खति रेफादिद्वयं लङ्खति अन्तस्थात्तृतीयादिद्वयं इङ्खति ईङ्खति नाद्यमस्तीत्यन्यः वल्गति अयं स्तुतगतारिति भट्टि
म्मतुः अनुबन्धशून्योऽयं ततो नवङ्खेदनुबन्धाः रंगति लंगति श्चान्त्यस्थात्तृतीयादिद्वयं चांगति वंगति मंगति खंगति दन्त्यादिवकार
मध्योऽयमिति वोपदेवः इंगति इत्यादिद्वयं इंगितं विज्ञतिरेफादिद्वयं रिंगनं स्खलनं समेइत्यमरः लिंगति लिंगं त्रगीत्य ध्यन्ये त्रंग ४
ति दन्त्यवर्ग्यप्रथमादी रेफवान् भगि रिखिश्चगिनृगीतिपठन्त्यन्ये उज्यमुदाहरणं त्वगिकम्पने एतदादिशुचधातोः प्राक्सर्वेङ्खतो
ग

दनुबन्धाः त्वंगति योगी गोविन्दभट्टस्तु कारमधीत्य गतिमनुवर्त्तयति थुगि जुगि वुगि वर्ज्जने थुंगति जुंगति वुंगति खलं साधुः ओघ्नोयं व
कार इत्येके रघि पालने गाद्रुजेमेचेति गोविन्दभट्टः रंघति पुत्रं पिता लघि शोषणे शोषणमल्पीकरणं यंघ्याधिमति दीप्ताग्निं करचित न
लंघतीति हलायुधः गतावप्ययं अन्येषामलंघिषु शैलानितिभट्टिः शिघि आघ्राणे एतं शिरसुपशिशिङ्घेति शिंघानं काचपात्रे स्यान्मोहनो
सिक्थ्यामोन इति तालव्यादौ मेदिनी मघि मंडल इत्येके मघति शुच शोके शोकः पुत्रादिविनाशेन दुःखानुभवः अनेन माइस्तनया शुशो
च तालव्यादिरयं औणादिक किप्रत्ययेन भट्टिः तालव्यादिरयं औणादिकाण प्रत्यये शुचिग्रीष्माग्निशृंगारेष्विति तालव्यादौ मेदिनी कु
चशब्देनारेच नव इह शब्दविशेषणं महति शब्द इत्यर्थः चकारस्तूक्तसमुच्चयमात्र इति केचित् प्राचीनास्त्वाहुः तावराहुक्कशाना कोचति कांचीवा
लक चिक्कणायतीत्यर्थः कुंठ कुण्ठ कौटिल्याल्पीभावयोः कुंचति क्रुंचति खलः कुटिलोऽल्पश्च स्यादित्यर्थः तयोर्भावनायास्तु सकर्म्मको
कुंचति क्रुंचति लतां वातः कुटिलामल्पां च करोतीत्यर्थः लुण्ट अपनयने सोऽयं चीकस्तु नाशिकमिति भट्टिः निरनुबन्धोयं अतः केनुचि
नमिति अन्चु गति पूजनयोः पंचमस्वरानुबन्धोयं अंचति गुरुं शिष्यः रन्चु वन्चु तन्चु त्वन्चु म्रुन्चु म्लुन्चु म्रुचु म्लुचु गतौ नवपंचमस्व
रानुबन्धाः अपरोपि मुजेन्यापदेशोऽश्वनुशन्त्यः रंचति वंचति तंचति त्वंचति मन्त्यु इत्येके मंचति म्रंचति मुंचति नायमस्तीति केचित् म्रो

चति म्रोचति ग्लुंचति सजति कथंवचोपि परुषात्तरंनचपूदेषु संसजन इति शाकुन्तले स्थाने स्थाने प्रसजतितिच नचदिवादावात्मनेपदी
सप्तिः सज्जिवास्त्रिरिति येनकर्त्तरि यकारश्च संपद्यते पुंसज्येतेतिसुस्यात् दिवादेवपरिसमाप्तत्वात् आत्मनेपदिनःसज्यतेः कल्पनमित्यान्यतश्च
५ माहसं कर्म्मेवृद्धावोडुष्करः कर्त्तुरस्य क्रियत्वादितिवज्जुदेशनासजतइति भाष्यकारवचनात्मात्मनेपदमितिधातुप्रदीपः स्रोकेतु संशय्येतइ
5 तिकेचित्तपठन्त्येषध्वइत्येकेसश्चति ग्लुचुग्लुचुञ्सजुखुजुस्तेयकरणे पंचमस्वरानुबन्धाःसर्वे ग्रोचति धनंचोरः ग्लोचति गत्यर्थे समीपं केचि
त गचन्ति अस्माकत्तुमते धातोरनेकार्थत्वाद्गतावपिवर्त्तते कोखति खोजति अर्चापूजायां आर्चीद्विजातीन्परमात्मविन्दानितिभट्टिः म्लेछव्य
क्तायांवाचि म्लेछति पटुः व्यक्तंवदतीत्यर्थः च्यव्यक्तायामिति पाःतंच कुत्सार्थत्वात्कुत्सायांवाचीत्यर्थः तथाचभाष्यं तस्मादश्यमभावश्च
तदन्यत्वं तदल्पता अप्राशस्त्यं विरोधश्चनञर्थाः षट्त्वकीर्त्तिताः अत्रेरन्यामसौविताववेछति नृतवृत्तइति हलायुधः लछलाञ्छिलक्षणे ल
छतिवृषंचक्रेणगोपः लांछति तृतीयस्वरानुबन्धोयं वांदिइच्छायां यद्दांछन्ति तपोभिरन्यमुनयइतिशाकुन्तले आदिश्रायामे आयामआ ५
कर्षणामितिभट्टभट्टः आंछति धनूर्वीरः दीर्घकरणमित्यन्यः आंछतिकरं शिल्पी एतौ तृतीयस्वरानुबन्धौ ह्रीछलज्जायां ह्रीछत्यनृतभाष
णादिति हलायुधः हुर्छाकौटिल्ये ह्रस्वमध्योयं ह्रस्वपचोविनाभव्यंजनाभ्यामन्यत्रलब्धपधत्वफलं एवमन्यत्रापि हवौहवः भाणाद्वत्वात्पुषधा
याश्चेति दीर्घत्वेतृशय्येत्युदाहरणं आदनुबन्ध आदनुबन्धाश्चेतीट्प्रतिषेधात्तुः एवमन्यत्र ह्रूछति चोरः नामिनोर्वोरित्यादिनादीर्घः ष्वप

सवतीत्यर्थे इति धातुप्रदीपः मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः आदनुबन्धो ह्रस्वमध्यः मयव्यसनादिना विचित्य न मोहः नाकनारी मुमुर्छेति मा
घः मुमूर्छे सख्यं वामस्य मूरो मुरः स्फुर्छा विस्मृतौ आदनुबन्धो ह्रस्वमध्यः स्फूर्छति कथां मन्तः पुछ प्रमादे पुच्छति हितेखलः अचपूर्छोलूर्
अन्तस्थाप्रथमादिरयमिति वामः मुर्छति पतसपंचमादिरिति त्रिलोचनः मुर्छति उद्धि उञ्छ तृतीयस्वरानुबन्धोयं उञ्छ स्फोटनमित्येके उ
ञ्छ शस्य शेषापहरणमित्यन्ये सुलभं शस्य मुञ्छति यद्देशे वृत्तिनो द्विजा इति हलायुधः उर्छी विवासे तुर्यस्वरानुबन्धोयं विपूर्वो वसिन्नतिक्र
मइति त्रिलोचनादयः रामस्कवस स्नेहन छेदनावदननेति त्यस्य रूपं निवासो लोप इति व्याचष्टे विपाश इति पाठ यशवन्धन इत्यस्य रूपं वि
पाशो वन्धनमिति गोपदेवः उञ्छति रात्रिं दिना इति कत्रो उच्छं मरणां व्युष्टायामुषलिजनया मामत नयं उछि उर्छी उर्छां प्रमादान्यहितो मुदा
दिपाठादेव रूपद्वयस्य सिद्धत्वात् धृज वृजि ध्वज ध्वजर रजव्रजगतो ध्वजेति दन्त्यो धन्त्यते ध्रुञ्जति तृतीयस्वरानुबन्धोयं ध्रुजति ध्वजति वजति व
कवजः परिव्रजति धृजि ध्वजी त्यपि केचित् पठन्ति धृञ्जति ध्वंजति अथ क्षेपणे च कुचौ कुञ्जौ च अजति वल्लं गोपः अजश्छागः तिजपालनइ
ति केचित् तेजति अर्जे षर्जे अर्जने अर्जन मलब्धस्य लाभ इति न्यासः यशारारा उजितयः स्थिरमिति हलायुधः सर्जति भूष्ट इत्यापदेशोयं रूत्योप
देशोयमिति गोविन्दभट्टः अथ सर्जे स्तरुः त्वां साधु मत्वा स्वरतो ससर्ज प्रजापतिः कामनिवास सर्जेति यमनं कर्ज व्यथने कर्जति दुष्टं राजा खर्डे

जेमाज्ञेनेच चाद्यधनेच खजेतिगतिवृत्तौ खर्जूरः खजमन्थे मन्थो विलोडनं खजति जलं मीनः खजाकारादिः सखाजगतिवैकल्ये तृ
तृतीयस्वरानुबन्धोयं खंजनप्रभंजनजलः पथिकः पिपासुरिति प्राहर्षेः खंजनः एजृकम्पने अदनुबन्धोयं एजति पताकानानेन टुनुस्फूर्जो व
ज्रनिर्घोषे टुनुबन्धोयं ओदनुबन्धोयं त्वाद्योदनुबन्धाच्चेति नत्वानुः स्मन्यत्रश्वादनुबन्धोयं वज्रनिर्घोषेशो वज्रसंघट्टनध्वनिः वज्रनिर्घोषइ
तिगोविन्दभट्टः पठति ऊकार मध्योयं स्फूर्जति वज्रं स्फूर्जेत्खुरित्यत्र व्यवस्थितविभाषाविज्ञानत्वादीर्घे इति मैत्रेयः भूमिचन्द्रस्त्वस्परीद्वे पाठो धातौ
वोवनचीको दीर्घे इति विधेय नित्वार्थः जेमकुवेत इति न दीर्घे इत्याह इत्यके गंजति अनेकार्थत्वात् घुवति गेज गंजनीयामीति गोवर्द्धनः शा
ट्शाद्वे गर्वोऽहंकारः तालव्यादिवयमिति वर्त्तुदेशना शौटति नीवः गर्वेकरोतीत्यर्थः योटृ सम्बन्धे अन्तस्थादिरयं अदनुबन्धोयं योटति बुल
यंलोक नटस्यतत्वं निपातना यौतकमिति त्रिलोचना म्रुडु म्रेडृ म्लेट्ठ उन्मादने अदनुबन्धाः सर्वे हर्षशोकग्रहावेशात्कंडादिजचित्त सम्मो
ह उन्मादनं म्रेटति म्रेटति म्लेटति लोकः उन्माद्यतीत्यर्थः इतः घ्रायिकत्वात् मेडृ इति केचित् आम्रेडितं कटेवर्षावरणायोः एदनुबन्धो ६
यंजनादीनां सेटामित्यादिनादीर्घे प्रतिषेधार्थः एवमन्यत्र कटति मेघः कटति पटेगात्रं वट परिभाषणे भाषव्यक्तायां वाचीत्यस्यापु
६ टिरूपं रेफादिरयं रटति टक्कुद्वितीयान्तोयमिति केचित् नटतिन्वालरवाल्येच अन्तस्थातृतीयादिरयं चाद्रेषणो च वालोऽसलस्वभा

6

वोबाल्यं शैशवं स्यात् मोह इति यावत् लटति लोकः उणादि लट्वा शटरुजाविशरणगत्यवसादनेषु नालश्चादित्ययमिति वन्तुदेशना
विशरणं विभेद इति प्राभः तेनमालश्च मद्धां शटति लोकः रुजति विशृणाति गच्छत्यवसीदतिनेत्यर्थः विसरणं विकास इत्यन्ये स्फुटादन्य
मक्कः शाटः अस्यापि शोविन्दभट्टेन शाटश्चित्यादिना वस्त्रवेष्टने वकारादित्वयं वटति पथं गृहीनिमेता परिजनेन वोधितः स्फुजे मानरुचिर
त्न मह इशः हारसंवलनमांसलोधिवंस्त्रियं पक्षिविषयकशब्द एव लोके नियतः शीत्कारादिषु गुणाभयाप्रयुक्तं माघे अन्दे मुकुलीकृत द्दष्टावु
दूज इति दीपकं हमदनं दहिमत इति शानडिरूपं स्त्रिसुधे लयति रागः सीजकूजगुजि स्त्वव्यक्ते शब्दे अव्यक्त इति शब्दविशेषणं सीजति
अयं मरवेदस्वन एवाभिधानादितिनक्षितः चुकूजक्रूचेकलहं समंडनी अयं पक्षिविषयकशब्द एवालोकेनियतः शीत्कारादिषु गुणाभयाप्र
युक्तं माघे अन्दे मुकुलीहृत द्दष्टावुदूज इति गुंजति तृतीयस्वरानुबन्धोयं कुजीति चान्द्राः कुंजति निकुंजः लज लाजि लाजलजितर्जभर्त्से
ने भर्त्सनं निन्दा लजति लांजति तृतीयस्वरानुबन्धोयं लाजति लंजति तृतीयस्वरानुबन्धोयं तजति तृतजे तजतजिपुड्डे युद्धमिति
भावे क्तः जजति योद्धा चरुद्रीये जकारो जजो जेजो जिजि ज्ञाजीति माघ यमकं जंजति तृतीयस्वरानुबन्धोयं चरद्वीयो जकारो जंजज
जजरां प्रत्यय इत्यर्थः जंगलं जंगलं निर्जनस्थाने त्रिलिंग्यां पिशिते स्त्रियामिति च रद्द तृतीयादो मेदिनी तुजहिंसायां अनुबन्धशून्यायं

तोजति तं जतोज ॥ स्त्यवर्गप्रथमादित्रयं कुत्सीनं तोजति कुतः ॥ तुजिबलेनेच ॥ स्त्यवर्गप्रथमादिस्तृतीयस्वरानुबन्धोयं बलनं प्राणनं चाद्वि
मायांच ॥ तुंजति ॥ तुतंज तुंगः तुंगी ॥ उत्तुंगः ॥ गज गृजि मृज मुजि गर्ज शब्दार्थाः ॥ गजति ॥ गजः ॥ गृंजति ॥ तृतीयस्वरानुबन्धोयं ॥ जनो गृंज्यते
मर्जति ॥ मृजो मृज्यते मुजइति धातुप्रदीपः ॥ मोजति ॥ मुंजति ॥ तृतीयस्वरानुबन्धोयं ॥ मुंछस्पृशाभेदः गर्जति गर्जिगृजइत्यर्थेः ॥ थिडीउभा
सने ॥ कवर्गद्वितीयादित्रयं खेटति मृगं व्याधः ॥ आखेटकः ॥ कवर्गप्रथमादित्रयं मित्येके केटति ॥ शिट षिट अनादरे शेटति सेटति खलं साधुः
अत्रनुबन्धो वोट इत्येके वोटति ॥ जट झट संघाते ॥ जटति केशः चवर्गतृतीयादि रयं जटा झटति ॥ भटी भाटा भला जवदा जालीत्यमी
भट भृतौ भृतिनिह पोषणं ॥ कर्म मूल्यमिति गोविन्दभट्टः ॥ भटति भृत्यं स्वामी ॥ भटो योधः ॥ नट उच्छ्राये ॥ नटति नटः ॥ खट कांक्षे ॥ कांक्षा याञ्चेति
गोविन्दभट्टः ॥ पटति ॥ आहच कांक्षा यथानुभवः ॥ अभिलाषापीति केचित् खटति धनं लुब्धः आकांक्षतीत्यर्थः खट्वा ॥ नट नृतौ ॥ नृतिसत्रेनं ग्र
न्थाप्रपधानत्क्रिरितिक्रिः ॥ नटति नर्तकः ॥ पिट शब्दसंघातयोः ॥ पेटति धान्यः ॥ शब्दायते पुंजीकरोतीत्यर्थः ॥ पेटकः ॥ हट दीप्तौ ॥ हटति चन्द्रः हा
टकं घट अवयवे ॥ मृङ्ग इत्यपदेशोयं ॥ सटति पटः ॥ यत्र यत्र द्व्यनिर्देशस्तत्र तत्र तत्स मेरेताक्रियालभ्यत इति मैत्रेयः सटा ॥ सह सरा सा त्वक्सा
सुखसिद्धा इति दुर्गसिंहः ॥ पुट विलोटने ॥ लोटति भट इति चतुर्भुजः कवाटानि च लोटनीति हलायुधः ॥ चिट प्रैष्ये ॥ चेटति चेटी गृहिणी चेटः

विटशब्दे वेटति वकारादिरयमिति विड आक्रोशे वेडति शत्रुं बली विडालः अट पट किट किट इट इगतौ पाठे अटति पटति कटति तुदा

स्वरानुबन्धोऽयमित्येके तेन निष्ठायाः कटः तृतीयस्वरानुबन्धोऽयमित्यपरे कंटकः केटति एटति अयति दीर्घोऽयमित्येके एलटलत्तरं हेटवि

बाधायामित्येके हेटति मडि भूषायां तृतीयस्वरानुबन्धोऽयं माडति रत्नं शिरः कुडि वैकल्ये इखेदनुबन्धोऽयं कुंडति जनं दैवः कुण्डं कुण्डी

टवर्गप्रथमान्तोऽयमिति धातुप्रदीपः कुंटति मुहुः प्रमर्दने धर्मक्रदुर्गं च मोटनीति हलायुधः श्वडीत्येके पुंडरीकं चुट अल्पीभावे चोटति

जलं ग्रीष्मेषु इत्येके चुंडति मुडि खंडने इखेदनुबन्धोऽयं सामान्यपठितोपि लोमापनयने वर्त्तते मुंडति मुंडं नापितः वीतलोमानं करोतीत्य

र्थः वटि विभजने इखेदनुबन्धोऽयं वंटन्ति हारकं यस्मात्स्वाद्य विप्राः परस्परमिति हलायुधः रुटि लुटि स्तेये इखेदनुबन्धो मूर्द्धन्यवर्गप्रथ

मान्तावित्येतौ रुंटति लुंटति धनं चौरः स्फुटिर विसरणे इरनुबन्धोऽयं विसरणमिह विकासः स्फोटति पुष्पं विशरणादिति माल्यपाठे वि

दारणादित्यर्थः स्फोटति गात्रं सिंहः उकारशून्यः स्फुट इति च पठन्ति यस्मादचि स्फटाफणौ इति स्वभूतिः पट व्यक्तायां वाचि श्लोकं पठति

अथ तः शब्दान् श्वगुरुतो गृहतो पाठयं पठति शास्त्रं शिष्यः पट स्थौल्ये स्थौल्यमंगवृद्धिः वकारादिरयं वटति वीराणां मट निवासे मटति

शिष्यः मठः कठ कृच्छ्रजीवने कठति दुःखी रट परिभाषणे रेफादिरयं भेदेन पाठ वरवच परिभाषणादिति लाघवार्थे कथनं युद्धतमित्याह ष

लुं ५

कारप्रस्तावान्नृवचीतिशिष्यः हटवलात्कारे हटतिपरचक्रंवली रुटलुटउपघाते रोटति लोटति खलंसाधुः अत्र स्यात्तृतीयादिद्वयं पि
टर्हिंसासंक्लेशयोः पेटतिपिटरः पट्टके तवेच केनवंवंचनंचान्त्यपूर्वोकयोरपि नालव्यादिद्वयं शटति साधुखलः शठः शुचगतिप्रतीघा
ते तालव्यादिद्वयमितिवसुदेशना शाटतिपथः मित्रनालोकः लुठिलुठ स्वालस्येच क्रसेदनुवन्धौ स्वालस्यंक्रियावैरस्यं संगीतरत्ना
कर अकृतिद्वार्तं आसनान्ते सवैक्रियाइ्पइत्याहस्म चान्त्यपूर्वोकेचकुंठतिलोकः कुंठः लुंठति अत्रस्यात्तृतीयादिद्वयमिति शुचिशोषणोद्ध
खेदनुवन्धोयं तालव्यादिः शुंठतिपत्रंशुंठी रुचिलुठिगतौ क्रसेदनुवन्धौ रुंठति लुंठति अयंभेदात्पुनर्लुठिः पठितः केचित्तपरत्वेव पठ
प्रभृतयो मूर्द्धन्यवर्गद्वितीयान्ताः चुडुहारकरणो भावएवाल्पमंलस्यविकारोहारहावौमौ इति साहित्यदर्पणात्तस्य सूचनं चुडुतिवक्षुटी
टन्त्यवर्गतृतीयोपधोयं क्विपिचुन्मूर्द्धन्यवर्गतृतीयोपधोयमित्यपि केपदेवः चुट प इ अभियोगे अयमपिपूर्ववत् अभियोगः समाधानं
अभिभवनाद्योगइतिगोविन्दभट्टः अड्डुतिपक्षं विहान् क्विं याहिश्रुटोलोपः उदट अन्यहाहः संयोगान्तलोपेहत क्रीड़विहारे अरतुवन्धोयं ८
८ कयापिक्रीडत्युवाहेति नैषधः मृगवधूविलोचनछायाभिःशारितकान्तिः क्रीडन्मृगयांमृगलोचनःवृति पयान्यहोनीति आपदे दृश्यते क्रीडतेना
८ गराजइति वृत्तकाव्यलेखकैरपपाठः क्रीडितइतिपठनीयं खरउधमे अडति सुरवात्यलोकः अत्र एवनिर्देशाद्यमइतिद्यांत साधुः लउविलासे

लइतिवाला कडमदे कडतीति नीचः कदु कार्कश्ये दन्त्यवर्गतृतीयोपधोयं कडतीति कडः क्विपि तत्र कर्कशं जलमिव कडुलमितिज
कारद्वयं चान्ये तु मूर्द्धन्यवर्गतृतीयोपधत्वात् क्विपि कड इत्याहुः गतिवदनैकदेशे कखेदनुबन्धोयं वदनैकदेशस्य खवास्य क्रियायाश्चनु
त्वेन विवक्षितत्वादयमपि धात्वर्थ इति भीमसेनः यत्नाहि माऽथाह नाम्न सत्व प्रधानस्य धातुकारो तत्र वदि शब्दवत्रैकदेशादेशात्त्वथैवम
रोचतेति गंडतिगंडः गुपू रक्षणे षष्ठस्वरानुबन्धोयं गोपायति क्षितिमिमामिति हलायुधः तप धूप सन्तापे तपतिमनुगात्रिकदान
स्वा मिति शाकुन्तले धूपयेत्पत्यावरणायदृष्टेरिति धूपायति रपलपजल्प व्यक्तायां वाचि रपति रेफादिरयं लपति जल्पति जपमा
नसे च जिह्वोष्ठादिव्यापाररहितमंत्रमंत्रार्थयोश्चिन्तनेमानसंवचनं तत्राक्षकर्मकोयमिति कश्चित् तदसत् इमं मंत्रं धपेद्यास्त्वित्यादि
दर्शनात् चाध्यक्षवचनेच चपसान्त्वने सान्त्वनमनुकूलानं चपति शिष्यं गुरुः षप समवाये मूर्द्धन्योपदेशोयं दन्त्यादिरित्येके सप
ति त तुषुपदः षपइत्युणादौ दुर्गसिंहः सपति तन्तुसमेकवः तुप मस्तायांगतौ चोपत्यलसः तुप तुल्प त्रुप त्रुम्प तुफ तुम्फ त्रुम्फ गुंफ तुंभ भेहिं तुफत्रुम्फषट्सु ष्टत्रु ३
सार्थाः एकदेशेन तोपति तुम्पति त्रोपति त्रुम्पति तोफति तुम्फति त्रोफति त्रुम्फति एते दन्त्यवर्गप्रथमाद्या इति वोपदेवः सभेति स्र
स्मृति पंचमस्वरानुबन्धो मूर्द्धन्योपदेशो एतो ष्ट्रिंतुष्ठि तुइत्येके सेत्रति मिस्रवति भमेति पवर्गचतुर्थान्तोयमिति श्रामः वकारान्तोयमिति
ष्ठि

भावद्राजीयाः शुभशुम्भ भाषणेच चाद्धि मायांच भाषणेकाशायामित्यस्य वृत्तिरूपं शोभतिनाथभणीनिकेचित् शुंभति गुहादीपाच
नोर्थभेदादयं पद्यतइति टीकाकारः भासने दीप्ताविति रामः तच्चिन्त्यं ८ एतौ तालव्यादी दन्त्यादी इति द्राविडाः अश्मानि स्वंभ श्वास स्वरद
नि घ्यावस्थाने नरनार्थ मितिगद सिंहः तालव्यसेवेष्टत्वात् वफ रफ वफि परभर्वे कर्वे खर्वे गर्वे षर्वे गतौ एकारदर्शने रफति रफति
९
रल्फति तृतीयस्वरानुबन्धोयं एतौ रेफादी पर्वति खर्वति भर्वति कर्वति खर्वतिखर्वः गर्वति मर्वति भूर्द्धन्योपदेशोयं चर्वति पर्वादि चर्व
पर्यन्ताः पवर्गीयाः एवं गत्यर्थो वर्वशर्वौ वापीति धातुप्रदीपः अर्वशर्वहिंसायांच चार्गतौच अर्वति शर्वति तालव्यादिरेवायं पुनः पाठात्
कृविक्षास्ते तृतीयस्वरानुबन्धोयं तुम्बति वार्ही गृही तुम्बा तुवितुचि अर्द्दने अर्द्दन सिंह हिंसायां चनइत्यपरे तुम्बति अर्दनस्थाने तृती
यादिरयं तुम्बति तृतीयस्वरानुबन्धानेतौ तुविवल्ल संयोगे संयोगः संयोजनं संयोगस्य गुणत्वेपि पूर्वोक्तन्यायात् क्रियात्वं अन्यदपि वि
विधविषयएवमनुसन्धेयं चारु चुचुम्बनिनभ युवतीदयितं प्रियामुखं किं पुरुषश्चुचुम्बे इत्यत्र कर्म्मव्यतीहारे चात्मनेपदं अन्योन्य अ
न्योन्यचुम्बनव्यतीहार इत्यनुन्यापिः दाक्षिणात्यास्तु चुचुम्बेति पठन्ति अणावणाबणाभणामणारणाकणाष्टनवनध्वनशब्दे दर्शनेप्या
दौसप्तमूर्द्धन्यान्ताः नतस्त्रयोदन्त्यान्ताः धातुप्रदीपप्रकरणपाठात् अणति नणति वणति वरणात् वरखुविद्युदाहृतं मैत्रेयेण तच्चिन्त्य

मितिवस्तुदेशना नशसदद्वादिगुणानामित्येत्वाभ्यासलोपनिषेधो हि दन्त्योपधादीनामस्वीकृत इति रचितादित्येवोक्तं वक्रतफद

न्त्योष्ठ्यादित्रयमपि वोपदेवः तत्पक्षे तदपि सिध्यति नशास्त्रं दन्तुवन्धानामित्यत्रास्यैव भाशावाङ्क्षे ववाणात्त्रवीरणादिति वोपदेवादयः

इत्यमनिरस्तः कोपविवेकविकलाः कलापरिशिष्टिगणानारेफादेवोदाहरन्तः सम्मोहयन्ति शिष्यान् किं जघं जगधकस्यालो विधानादन्त्रवाणादि

त्योवत्र संभवतीति युक्तिः भवलावन्वेभानो पिघंजपरादस्य कत्वाव शिवालतिष्ठित्यश्रेत्यणाथे भभृत्रयान् भणति भणति त्रयं सूरभङ्क्

जन एवाभिधानात् कणति क्वणति स्तनति तपरः षोपदेशोयं वनति स्वनतु वेवत्तु नित्यत्वाद्याभ्यासलोपप्रतिषेधश्चान्द्रे रूदाहृतः द

न्त्योष्ठ्यादित्रयमेवेति वोपदेवश्च धनति ओलृ अपनयने अदन्तुवन्धोयमूर्द्धन्यान्तः ओणति धनं चौरः एजदादिलोडुपध्येत्यं सर्वे अदन्तु

वन्धाः शोणृ वर्णगत्योः तालव्यादि मूर्द्धन्यान्तोयं वर्णइह लोहितभावः शोणति पद्मं शोणाः शोणः कृशानो श्योनाफेलोहितोश्वेनदे

पुमान् त्रिषु कोकनदच्छाय इति तालव्यादौ मूर्द्धन्यान्ते मेदिनी श्रोणृ श्रोणृ संघाते तालव्यादी श्रोणति श्रोणिः श्रोणति धनमुद्योगी

स्तूपयतीत्यर्थः मूर्द्धन्यान्तो गुडृ तोडनो तोडति भञ्जो भञ्जनं गिंजनक्तीत्यर्थः तोडनं द्विधाकरणमिति गोविन्दभट्टः तुडतोड हूडृ हौ

डृ गतौ होडति होडति वोडृ अनादरे वोडति खलं साधुः रेफादित्रयं लोडृ उन्मादने लोडति अज्ञस्थानतृतीयादित्रयं वोडृ लोडृ स्थाने वो

दृलोदृ इत्येके कनीदीप्तिकान्तिगतिषु गुर्थ्येस्वरानुबन्धोदन्त्यान्तः देवाकानिनिकाशदेइतिकिरातेसर्वतोभद्राग्र कनतिदीपः धनसंभ
क्तौ मूर्द्धन्योपदेशोदन्त्याजेइतिवोपदेवः सपतिश्रग्धंसाधुः कौतिकिवसान्तिरित्येव वनधातुवपीतिधातुप्रदीपः अनेकार्थता छन्दाथोव
निः संभक्त्यर्थेइतिदुर्गादयः चमुछमुजमुञमुजिमुअदने सर्वेपंचमस्वरानुबन्धाः चचामभर्थुमाध्वीकं छमतिजमतिवर्गादिद्वयं क्रम
ति जेमतिवर्ग्येलगेवयं क्रमुपादविक्षेपे पंचमस्वरानुबन्धोयं क्रामति क्राम्यति भ्राशभ्लाशेत्यादिनायने क्रमः परस्माइतिमन्यपिदीर्घेः इ
तिगोविन्दभट्ट तत्रान्तेरेयमतसमर्थितं अत एवोक्रमिष्यते यतिदीर्घत्वंदाक्षिरात्याःवेदिभिः तेनक्राम्यतिकोभारेचानीत्यास्यापलस्राज्ञा
त किंक्रमिष्यति किंनैषवामनइतिमाघः कथंवारिपूर्णामहीकृत्वापश्चात्संक्रमतेगुरुः अर्द्धरात्रेकलाहीनेयदासंक्रमतेरविः उच्यतेसम
१० उपसर्गोप्रतिरूपकत्वादनुपसर्गोनेत्यात्मनोगदं उपपराद्यामित्यत्राकम्मकाच्चेतिचकारानुवृत्तेनत्रवृत्यादाव्युपसर्गत्तेरेणात्मनेपदमिति
10 शरगादेवःसंक्रमइतिवापठनीयंसंप्रसिद्धइत्यर्थः यमउपरमे उपरमोनिवृत्तिः अत एवनिर्देशाद्धिं जपरमइतिसाधुः यच्छतिपापाल्लोकः १०
पंचमस्वरानुबन्धोयंधातुप्रदीपमते णामप्रहृत्वेशब्देच सचकारएवपाचोगोविन्दभट्टेपिदृश्यते नमन्तिफलिनोवृक्षाइति नमस्कारार्थेतु
नमः स्तिनीत्रप्रणातोपभाग्यमिति अमदमह स्ममीमृहगतौ अमति दमति दन्त्यवर्गोन्तनीयाद्विनयं जु हंक्रम्यदंद्रम्यइत्यादि सूत्रात ह म्मति भ

कारद्वयं भोऽनुस्वारं व्यंजनमित्यत्र व्याख्यानात् मीमति अदनुबन्धोयं हयतिहयः हम्म मीमृ धातूनां शावपि हयेच्छ्रान्तौ च वार्ग्गतौ च हय्यति
मव्यमवबन्धने मव्यति दुष्टं राजा चुत्यर्ईर्ष्यार्थे कुधार्थः परास्युदयात् सहिस्युत्व मीध्यौ माध्योदेर्दीषा सहनत्वमिति कश्चित् सूक्ष्मति मूर्छे न्योपदे
शोयं ईर्ष्यति ईर्ष्यति साधु खलः सर्वत्र नामिनो वोरित्यादिना दीर्घे इति गोविन्दभट्टादयः कुलचन्द्रस्तु व्यंजनादेव वदीर्घः स्वरादेस्तु स्यात् अतो
गणाकारोपीहमपेत्य उज्जेप्रभृतीनां दीर्घमधीतवानित्याह तन्मते दीर्घादीशतो इदमसंगतं ति समीसोऽत्यस्यामि से इति बुध्येमानः शुच्यी बु
च्यी अभिषवे अभिषवः स्नानं मन्थनं पीडनं सन्धानं च शुच्यति मत्यैलोकः तालव्यादिरयं चुच्यति चुक्रं चुच्ये स्वरानुबन्धोरेतो मव्यादयो हि
यकारान्ता इति वृत्तिकारः विस्तरत्वेनोत्तेषामेकयकारमधीत्य लोपो निषिध्यते हलाजंफला विशरणे विशरणं विभेदनं तालव्य मध्यमिति नाभः द
लति इत्ययमिति सवभूतिः फलति गात्रं वणाः अयनुबन्धो वर्त्तमानक्तार्थः एवमन्यत्र आदनुबन्धोयं पत्र फलयोरगमे पि विशेषणाश वृद्ध इत्येके त
दा दन्त्यमपि मील स्मील क्ष्मील निमेषणे निमेषणं च स्फुषः पक्ष्मसंवारणं तस्मात्स्यामि मीलतु स्मीलति स्मीलति तालव्य दन्त्यादिरयमिति बो
पदेवः स्मीलति पील प्रतिष्टम्भे प्रतिष्टम्भो जडीभावः पीलति शिशुः पीलुर्वृक्षः पीलवसौ वसौ वसो विशेषस्योत्पत्तिवा पादानवा नीलति सूत्र
तंत्रवायः शील समाधौ समाधिरहित चित्तता तालव्यादिरयं यः शीलति सदा धर्म्ममिति हलायुधः शीले भवा वृत्तिः शैली कील बन्धे कीलति व

न्संगोपः कीलः कूलस्त्वावरणे कूलति वाटी प्रावारः कूलं शूलरुजायां तालव्यादिद्वयं शूलति रोगः कमपि शूलं तूलति निकर्षे निष्कर्षे इयत्ता
परिच्छेदः अन्तःप्रकाशनमिति गोविन्दभट्टः तूलति कनकं वालकं तूलिका पूलसंघाते पूलति तृणानि वाजः राः पूलः पंचपूली मूल प्रतिष्ठायां
प्रतिष्ठा स्थितिरिति गोविन्दभट्टः मूलति यशः मूलं मूलमाद्यलिफाभयोः फलनिष्पत्तौ ईश हनवशुककोभलाभराणां शरीरे संवलिताः फल
न्ति भासइति किराते निष्पादनेप्ययं वाल्मीकिः फलति स्मेय स्वचरितस्तोत्रार्थ दिव्यागिर इति मुरारिः चुल्लहावकरणे अस्यार्थः प्रागुपपादि
११ तः चुल्लंति चारुनयनाश्च सहाप्रार्थरणोतिहलायुधः लकारद्वयं चुल्ली फुल्लविकसने फुल्लति कलिका चिलुशैथिल्ये चिलति चेलं लकारद्व
यं चिलुः पक्षी हावकरणे प्ययमिति धातुप्रदीपः वेलृ चेलृ केलृ खेलृ क्वेलृ पेलृ फेलृ शेलृ वेलृ चलतिलगतौ आद्यन्ते ष्टा वदनुबन्धाः अन्ये निरनु
बन्धाः वेलति वेला चेलति चेलं केलति केलिः खेलति खेला क्वेलति कवर्गप्रथमादिद्वयं अचिक्कणादिति गोविन्दभट्टादयः पेलति फेलति
फेला शेलति तालव्यादिद्वयं शेलुः मूर्द्धन्योपदेशोयमिति वोपदेवः वेल्लति लकारद्वयं तद्वेल्लदु ऊवल्लिकं करा अराग्न्कार सुभगा स्विति
सवन्धुः नाथभरती ति दुर्गात्रिलोचनौ सलति मूर्द्धन्योपदेशोयं सलिलं भीमारामे शालवणा सलिलावासइति भट्टि भाषा तेलति तिलकः तिलु ११
इत्यपि केचित् तिल्वति खलचलने खलति खलः खकृतागखलः स्थलसंचये च वाञ्छलनेच खलति पुष्पं मालिकः संचिनोतीत्यर्थः गलअद

ने गलत्यनुलोकः स्वं मनेप्ययं श्वल श्वल्ल आशुगतौ एतौ तालव्यादी शकारस्याधोवकारः शल इति चन्द्रः श्वल्लति आदौ शकारस्याधोवकारः अ
न्तोद्विलकारः खोऋ खोलृ गतिप्रतीघाते अदनुबन्धावेतौ खोडति खोलति बाला डलयोरेकत्वेपि खोलृग्रहणं स्वरूपाभिभावार्थं खोऋ इत्येके
खोरति धोऋ गतिचातुर्ये अदनुबन्धोयं धोवंत्याधोरणाः कान्ताविनीताश्वस्य वारणा इति हलायुधः आधोरणाः त्सर छद्मगतौ तकारादिर्दन्त्यसका
रोयं त्सरति खलः व्याजेन गच्छतीत्यर्थः जयदेवटीकायां धृतिकरनारायणदासो छलयति मितविक्रमे बलिमित्यत्रानेनैव छलयसीति पदं साधि
तवन्तौ तन्न अनेनैव णादिक उप्रत्यये त्सरुः साध्यते सनुतकारादिर्दन्त्यसकार एव तथा च माघयमकं येनार्हं भूहेत्रणावन्त्सरु चापरजोभरैः स
मत्वं समयोरक्षुं त्सरु चापरतो भरैरिति छलशब्दस्तु तालव्यवर्गद्वितीयादिरेव शरवर्षमहानादः स्फुरत्कार्मुककेतनः वील छु विरसो राजके
शव छलनीवद् इति तत्रैव गूढचतुर्थकं क्मर ह्वर्छने ह्वर्छनं कौटिल्यं क्मरतिखलः अभ्र वभ्र मभ्र चर विविर विध विगत्यर्थाः अभ्रतिव
भ्रति ओष्ठ्यादिरयमिति वोपदेवः मभ्रति चरति भक्षणार्थोप्ययं केचित् विम्बति वणवति रेफादी एतौ वोपदेवमते ओष्ठ्यौ तालव्यौ देवतयो वि
म्वति वम्वति धन्वति पञ्चात्रय स्तृतीयस्वरानुबन्धाः ष्ठिवु ष्ठिवु निरसने पंचमस्वरानुबन्धावेतौ ष्ठीवति शुष्के सकलतायिकल्यं ष्ठिवुक्ल
म्वाचमा मनीति निर्देशानुधात्वादेः षः स इति प्रवर्तते द्विवादावण्यं ष्ठिवेः षकारस्य थकारपरत्वेन कामचारादभ्यासे उभयश्रुतिः तिष्ठेव

चिष्टे वेति ह्रस्वोपधोयमिति चन्द्रः दीर्घोपधोयमिति गोविन्दभट्टः स्तीरति जिजये जयोऽत्रिभवः स्वीकारात् उत्कर्षे स्वाद्ययोः स्वक
म्भेकानापरत्र जिगाथत स्यहमारं मखेरसं स्यैवजयत्स्वरालयमिति कादम्बरी साजयति स्मरस्वतीदेवीति खववत्सुः पंचम्याः प्रथम
पुरुषस्यैकवचनबहूवचने भाषायामस्यनाभिधीयेते तत्रचप्रयोगः वेति संप्रदायः भाष्यादावनुक्तत्वान्वतावत्संगच्छते इति शरणा
दयः किंचतुस्थाने तातनत्वपि दृश्यते उत्पन्नसर्व संकल्पोनष्टनिःशेषचेष्टितः भावगम्यानयः कोपिजयताद्वागगोचरः द्विवचनेतुवाहू १२
चियायाजयतांमृणालमितिनैषधं जीववलप्राणधारणे प्राणाः असवः धारणमाधारणेतिगोविन्दभट्टः मैत्रेयवोपदेवयोत्रपोवार्थपाठः
वलप्राणत्वकुसंप्रदायविजृंभितः नजिजीवासुखीतजः पीवमीवतीवणीवस्थौल्ये पीवति मीवति तीवति लोकः स्थूलः स्यादित्यर्थः नीवति
नीवीवस्त्रग्रन्थिः उर्वी तुर्वी थुर्वी दुर्वी धुर्वी हिंसार्थाः गुप्येस्वरानुबन्धास्वरतः सर्वे उर्वति नामिनोर्वोरित्यादिनादीर्घः लक्षस्थित्याक्वाकनुभव
ति अर्वि उर्व इति गोविन्दभट्टः तूर्वति तुतूरोतुरः खूर्वति खुरोखुरः दूर्वति दुरोदुरः धूर्वति धूरो धूरः मूर्वीमन्वबन्धने ह्रस्वमध्यस्वरयोस्वरानुव
१२ न्धोयं मूर्वतिमूरोमूरः मरति गुर्वीउद्यमे ह्रस्वमध्यस्वरयोस्वरानुबन्धोयं पूर्वति पत्निरस्नि गुरोगुरः पूर्वपर्वमर्वपूरणे पूर्वति पयसाद्यंदी चेदी
12 ह्रस्वमध्यः पवर्गीयवकारोयं पूर्वोन्यलिंगः प्राणाहवहत्वेपिपूर्वजान इत्यमरे पवर्गप्रकरणोपादानत् दन्त्योष्ठ्योयमिति मैत्रेयः पर्वति मर्वति च

वेति कर्व खर्व गर्व दर्पे कर्वति खर्वति गर्वति नीचः पिवि मिवि णिवि लिवि सेचने तृतीयस्वरानुबन्धाः सर्वे पिन्वति मिन्वति निन्वति जलेन तरुं सु-
दरः हिवि दिवि जिवि प्रीणनार्थाः तृतीयस्वरानुबन्धाः सर्वे हिन्वति दिन्वति जिन्वति पितॄन् लोकः वर्ग्यादिरयं त्रिलोचनादिभिरपि पठति धिन्वति
अव रक्षपालने अवति नस्तति रेफादिरयं इमं रक्षणगतिकान्तिप्रीति तृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वामर्थ्ययाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिंगनहिं-
सादहनभागवृद्धिषु न्यूनविंशत्यर्थेषु केचित्पठन्ति अत एव प्रीतो नगाभवत् इति भट्टीया। इति व्याप्तौ तृतीयस्वरानुबन्धोऽयं इन्वति धनं लो-
कः अस्तु संघाते च चाद्याप्तौ च षष्ठस्वरानुबन्धोऽयं अस्तति धनं लोकः सम्न्वयतीत्यर्थः घुषिर शब्दे इदनुबन्धोऽयं न वेद्यं घोषति ह्वारिय
स्यकानुडुपेडुन इति हलायुधः मूर्द्धन्यान्तोऽयं कृतिवाहिन्मनीत्यादि सूत्रे व्याख्यानात् अस्यैव घृषणांव तु देशनया त्वत्पादितं तस्तु त्वस्कु
तनूकरणे षष्ठस्वरानुबन्धावेतौ तक्षति त्वक्षति काष्ठं तक्षा शिल्पतुम्बने निक्षति मुखं बाला णोपदेशस्य प्रयोजनमुक्तं तृक्ष स्तृक्ष णक्ष
गतौ तृक्षति अश्वसूस्तः तस्यापत्यं ताक्ष्यः स्तृक्षति दन्त्योपदेशोऽयमिति गोविन्दभट्टः षोपदेशो पीति वोपदेवः नक्षति रक्ष वोषे रक्षति लोकः
वकारादिरयं अस्मिन्वस्तउरः स्थलमिति धातुप्रदीपः मक्ष संघाते मक्षति पयसा सक्तून् जनः मक्ष इत्येके मक्षिका तक्ष त्वचने त्वचनं सम्व-
रणं तक्षति काष्ठं वर्मणा भट्टः त्वक्ष इति वकारवानपीति वोपदेवः त्वक्षति सूर्क्ष्ये अनादरे मूर्द्धन्योपदेशोऽयं यकारान्तः सूर्क्ष्यं यस्य हल इति

यलोपे लुटि मूर्त्स्यामीत्यनादन्तपर्याये क्षीरस्वामी धातुप्रदीपादौ तु मूर्छे मुष्मान्न एव दन्त्योपदेशोयमिति गोविन्दभट्टः मूर्छ्येति दीनं ध
२२ नी काङ्क्षि वाङ्क्षि माङ्क्षि काङ्क्षायां सर्वे तृतीयस्वरानुबन्धाः काङ्क्षा वाञ्छा मधुव्रतः काङ्क्षति वल्लिमन्यामिति विश्वनाथकविराजः वाङ्क्षति वकारादिरयं
13 पृषोदरादित्वाद्ध्वाङ्क्षस्तेनम्भवि: पुंसि रङ्कशाइत्यमरः स्वरङ्कशोनहर्षेयनवालवर्जुन इति कविकल्पलतायां श्लेषः माङ्क्षति पवर्गपञ्चमादिरयं द्राङ्क्षि
ध्राङ्क्षि ध्वाङ्क्षि घोरवाशिते च तृतीयस्वरानुबन्धाः सर्वे चाकाङ्क्षायां च वाशितं तिरश्चां ध्वनिः द्राङ्क्षति दन्त्यवर्गतृतीयादिरयं ध्राङ्क्षति पक्षी ध्वाङ्क्षति
ध्वाङ्क्षः पक्ष इत्येके पक्षति चूष पाने चूषति पयः पान्थः चूषा वरत्रा तूष तुष्टौ तूषति कुलदेवता इति हलायुधः दन्त्यवर्गप्रथमादिरयं पूष वृद्धौ
पूषति क्षणं यस्य विक्रम इति हलायुधः मूष स्तेये यो मूषति परद्रव्यामिति हलायुधः अपनयतीत्यर्थः मूष इत्येके मोषति पूष प्रसवे मूर्द्धन्यो
पदेशोयं दन्त्योपदेशोयमिति क्षीरभट्टः तालव्यादिरपीति बोपदेवः सूषति पुत्रं ध्रुववती तसि भूष अलंकारे तंसति तृतीयस्वरानुबन्धो यद
न्त्यान्तः पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे इत्यमरे दन्त्यखकरणापाठात् यस्तु भूषति भूषणामिति हलायुधः उष रुजायां दीर्घादिरयं
उषति सन्नं खलः मन उष्माणः व उष्मवः अन्युदस्य परिहार्यो भुषवं ईष उञ्छे दीर्घादिरयं ईषति धान्यं गृहिणी ईषा कृष विलेखने २३
इक्षु क्षेत्रं च कर्षतिय इति हलायुधः द्विविधध्यातीन्यत्रास च नौदादिकस्यापि ग्रहणामिति टीकाकारः कष शिष जष झष वष मष रुष विष ज

षमूषहिंसार्थौः दर्शेयेते कषति कूलं कषा नदी समूलकाषं चकरूरुः इति विलेन विकाषी शेषति तालव्यादिरयं जषति वर्ग्यादिरयं

झषति झषो नीलः वषति वकारादिरयं भषति वोषति वेषति रेफादी एतौ जूषति वर्ग्यादिरयं अन्नस्थादिश्चेति वन्नुदेशना यूषति मूषति

षष्टस्वरानुवन्धावेतौ मषमर्षने मर्षनमिह शब्दविषयकं मषति श्वापान्यं शब्देन निभेत्स यतीत्यर्थः मषकः कुक्कुवः पुष्यग्रीष्मा मष

कः इति हलायुधः गदसिंहः जिषु लेषु विषु मिषु पृषु वृषु उक्ष सेचने पंचमस्वरानुवन्धाः षडाद्याः जेषति चवर्गीयो जकार इति वोपदेवः

नेषति मूर्द्धन्योपदेशोयं वेषति वकारादिरयं अनिटसूत्रे विषिः सामान्येन गृह्यत इति टीकाकारः अत एव पंचमस्वरानुवन्धो नाशीतिल

स्यते विचारस्तव स्य रभ कीडाया मित्यएक विष्यते वोपदेवस्तत्रेटमिच्छन्ति वेषिता मेषति पर्षति वर्षति वृष्टिर्वर्षणं अयमोष्ठ्यादिरिति

काशीखंडे गंगा सहस्रनामे व्याससमयः वृष्टिः कर्त्री वृष्यजना विधिनिर्विच्छन्न वन्धनेति रक्षतिं उक्षाः मृषु सहनेच चान्सेचनेच पंचम

स्वरानुवन्धोयं अपि गुरुमपराधं मर्षति ब्राह्मणानामितिहलायुधः पुष्टपुष्टो पुराणो विप्रमनामि तो षतीति हलायुधः श्रिषु श्रिषु प्रु

षु प्लुषु उषदाहे आद्या श्चत्वारः पंचमस्वरानुवन्धाः श्रुषति स्रुषति तालव्यादी एतौ प्रोषति प्लोषति अर्णीचकारकाषाग्निदेशवत्सु महासि

शं पंचमस्वरानुवन्धोयमित्येके घृषु संहर्षे घर्षति चन्दनेवाला पंचमस्वरानुवन्धोयं हृषु आलीके पंचमस्वरानुवन्धोयं अलीनमित्याहइह

न्ये ट्टा
गुनत्करणोवर्त्तेते अयमेव पाठोगोविन्दभट्टसम्मतः आलीकाइतिभावप्रत्ययान्तइत्यर्थोः हर्षन्ति पदं वैयाकरणाः मिथ्याकरोतीत्यर्थः
नसिवर्जं चूषाद्यैर्नरत्तं भूर्छेन्यान्ताः गुङ्स ङूसवशशब्दे इत्यान्ताः सर्वे गोसति खगूः ङसतिङखः ङसितं स्मरभाषितमिति भट्टोचक्रवालय
मकं ङूसति रसति अभिनद्धारसमानसारसेन अभिनवांरसमानसारसेनेति भाद्ययमकं किन्तुशान डिःरूपंनसमानःशब्दं कुर्वाणः
२४ सावसः पक्षिविशेषोयत्र तेनकालेनयाऽभिनवावत्वासाहारसमात्रसेभानुरागेणानाभिनदित्यस्यार्थः क्रोष्टु शब्दं व्युत्पत्तिप्रसंगे वानेरश्मि
व्युत्पन्नयेटीकाकृतावशधातुरितियत्पुनरुक्तं गदगणापचितखीकारादेवसिद्धमनयोस्तालव्यवत्वात् उक्तं चान्यत्र सतालव्यं वशं सौ
त्रं पालिनीयाःप्रचक्षते वचनेचप्रसिध्यत्येववशनाराशित्वश्मयइति लसश्लेष णक्रीडयनयोः लसति विलासी वनिताभिः इत्यान्तो
यं विलासः हरिणाकलङ्कः किरणावलीसविलासाइतिभट्टिभाषाश्लेषः जर्त्सचचेश्चर्त्सपरिभाषणाजजनयोः जर्त्सति रेफयुक्तजकार
इत्यसकारोयमितिधातुप्रदीपेव्याख्यातंवर्ग्योदिरयं चचेति भ्रस्फुति स्फुरः हसेहसने एदनुबन्धोयं
वेति विकासः हसति शनैः शुष्कं रुदितंसुखीतिगोवर्द्धनः हसतगमगतेलभवतां वरे विजिघ्राहर्षः इत्यान्तोयं अवसितं हसितमित्यादि
भट्टोचक्रवालयमकं लेशसमाधौ नेशतियोगीतालव्यान्तोयं निशास्विपनिट मिशभशब्दे वोपेच तालव्यान्तानेतारिति वत्तुदेशना २४

मेशति मशति मशकः शवपिस्पेसगतौ शवति तालव्यादिरयमितिवर्द्धमानदेशनाशवः शवरः पेशति श्वपीः पेसति अदन्तुव
न्धोत्रेतो दन्त्यान्तोविसारिति धातुप्रदीपः पेसस्थानेवेसइत्येके वेसवः शशप्लुतगतौ प्लुतेनगति मत्रतालव्यद्वयं शशी शशि
शुशीः शशलइतिकिरातयमकं शशति शशः नशमदन्त्यादिरगुणोनामित्यत्रटीकाकृन्तौ शसगतावित्युक्तं पंजिकायान्तुशसहिं
सायामिति तेदन्त्यान्तोप्ययमितिलक्ष्यते अगणपरिपठितोदन्त्यान्तइत्येके शसहिंसायां पंचमस्वरानुबन्धोयं आद्यतालव्योऽन्त्यो
दन्त्यइतिवर्द्धमानदेशनाशसति शान्सवस्कृतोच पंचमस्वरानुबन्धोयं आद्यतालव्योऽन्त्योदन्त्यः शाहिंसायांच शः शंसति सत्तां वृत्तमि
तिहलायुधः साशसंशोसन्त्यस्मिन्स्वरतविशेषंशय्याइतिकिरातेकांचीयमकं मिहसेचने मिमेहन्त्रनेहस्यर्षं दहभस्मीकरणे
अग्निःप्रमादेनददाहलंकांचदहपरिकल्कने परिकल्कनमिहशाठ्यं वहतिखलःसाधुःप्रतावयतीत्यर्थः केचिच्छाठ्यमानुबन्ध
त्वंसंज्ञा मिच्छन्ति इतिटीकाकृत्सवहयति वहत्यागे त्यागोवर्जनं रेफादिरयं वहतिमुरवंलोकः अवनवहो विजन्तः वहिगतौ तृतीय
स्वरानुबन्धोरेफादिरयं वंहति अस्मन्न वंहोवयः दहिवृहिवृद्धौ तृतीयस्वरानुबन्धावेतौ दंहति दन्त्यवर्गान्तौ यादिरयमितिवोप
देवः दती दंहयत निपातनाद्दृढं बलवतिअन्यत्रदंहितं दन्त्यवर्गप्रथमादिविमंमन्यमानस्पृहे विड्डिकरणादित्यत्रवो धादिकस्य

गृहणां नवृत्त्यर्थे स्यभौवादिकस्योऽनुबन्धत्वादितिकश्चित् नतु आकरविरोधात् अनुबन्धशून्योयमित्येके दहेति वृंहतिवर्हतिरुन
गेस्यामनुवृत्तेयथा स्यानुषंगरहितं निपात्यते वर्हेयतीतिवर्द्धमानः वरीवृंह्यते शब्दोपदेशं वृंहितं कनिगतोयां शब्दमात्रेपिकथ्यतइति
शब्दमहार्णवः वर्हं हिंवेग तपनयोमहानकाइतिमाघेत्वाव्ययेन पदं प्रमादइतिवल्लभः वृहिरशब्दे च चाद्वृद्धौ च इरनुबन्धोयं अस्य
२५ पाठः सूत्राकारासम्मतएव यवछेद्याभावे वृंहेस्वरेइत्यस्यानर्थक्यप्रसंगाद्वचनादेवगुरुमत्वा दतिप्रत्ययेवर्हेत्यपिसिद्धं त्रि
15 लोचनादयस्तुद्वयनन्यामराघ्रमधीतवन्तः किन्त्वेवं सूत्रे स्वरे उनिटीत्यनर्थकं अतएववर्द्धंतितदेवज्ञापयति व्यंजनादाविदिचास्यप्र
योगोनास्ति अन्यस्तुवृद्ध्यर्थइति विशेषमप्याह वर्हेति अवृहत् टीकारिदन्ततु वृह वृहि वृद्धाविति धातुद्वयमधीतवन्तस्तैरेवृ विभाषाम
भाषमाणैः स्वरादौ वृंहेरप्रयोगः व्यंजनेतु पुनरुद्धृत्यनुवीकृत्य प्रत्याख्यानवचनमिदमितिव्याख्यातवन्तः मैत्रेयस्तुवृद्ध्यर्थे धातुद्वय
मधीत्यस्वरव्यंजनसामान्यमुदाहृत्यचशब्दार्थेतृतीयस्वरानुबन्धार्थमेवाह स्मवृत्तिकृन्मतेतत्वनुबन्धशून्यमेव प्रकृत्यन्तरं किन्त्वन
र्थतेत्येषामसम्मतेतिध्येयं तुहिरदुहिवअर्हेते इरनुबन्धारतोऽर्हनं हिंसायां तोहति दोहति अर्हमहपूजायां अर्हति महति ग्लेहर्षेस्त २५
ये ग्लास्यत्पतिपुत्राश्च ऐकारान्तानामाकारान्तत्वंकृत्वा दिवादिपाठसिद्धत्यपिप्रयोगे क्त्यादिपाठएवज्ञापयतिगत्साकार्थ्य

मनित्यमनोविकरणानुपन्नार्थमित्याहुः म्लै गात्रविनामे गात्रविनामेऽङ्गकान्तिक्षय इति गोविन्दभट्टः म्लायति तया विना द्यै न्यक्करणे
न्यक्करणं तिरस्कारः द्यायति दुर्जनं साधुः दन्त्यवर्गे तृतीयादिरयमिति वोपदेवः द्रै स्वप्ने स्वप्नो निद्रा द्रायति लोकः निद्रा निद्रालुः ध्रै तृप्तौ
ध्रायति धनेन धनी प्रीतः स्यादित्यर्थः कै गै शब्दे कायति नासत्यवदनं देवतां गायन्ति जगन्ति यमिति नैषधं वायति रेफादिरयं रात्रिः ष्ट्यै
स्त्यै शब्दसंघातयोः संघातः समूहः स्त्यायति ष्ट्यायति लोकः शब्दायते एकत्र समूहयति वेत्यर्थः शब्दसंघातयोर्द्वयोः स्त्यायतीति भट्टमल्लुः
द्विपाठसामर्थ्यान्मूर्द्धन्योपदेशस्य तिष्ठ्यासतीति यत्वमितरस्य तु तिस्त्यासतीति दन्त्य एवेति रक्षितः खै खदने खदनं हिंसा खायति भट्टम
ल्लेन तु खदनं स्थिरीभवनमुक्तं यथा स्थिरीभवति खायति क्षै जै षै क्षये क्षायति जलं क्षामं जायति वर्गादिरयमिति वोपदेवः सायति मूर्द्ध
न्योपदेशोऽयं द्यति स्यति भाष्यं त्वगुणाङ्गत्यत्र तिपं विना साङ्गतिकृतेऽस्यापि ग्रहणं स्यादित्याशङ्कितत्वाद्दषोपदेशोऽयमिति भीमः श्रै स्वेपा
के श्रायति श्रायत्यन्नं लोकः पै ओवै शोषणे पायति धान्यमातपेन वायति अदन्तु वन्धोऽयं वकारादिः ष्टै वेष्टने स्तायति रायपरः षोपदेशोऽयमिति धा
तुप्रदीपादयः स्नाति गङ्गाजले नित्यं देशेऽयत्र क्वचिद्वसन् यः स्नायति जगत्सर्वं विसनत्तु सितेर्गुणैरिति स्नाति नास्य इह पाठ ष्णास्य हलायुधः
सस्नौ सस्नयति स्नापयति षकारष्टकारपर इति पाठो लिपिभ्रम इति गोविन्दभट्टः दैप शोधने पानुबन्धो दासंज्ञानिवृत्त्यर्थ एव दायति ता

घ्रमशब्देनलोकः घेटपापाने धृन्योभायत्यानन्तंरकारोन्तराद्यर्थः उदूयी स्त्रीकथन्नहिंधायिकेति अत्रगोविन्दभट्टः प्राह टकारः परप्रसिद्ध्यर्थः
एवशुनीत्वयीप्रकृतीनांचनगादेवाकृतिगणत्वात् पिबति घ्राणस्थोम्यादाने गन्धोपादानेगन्धग्रहणं आमोदमुपजिघ्रन्नोरिति ध्माशब्दाग्नि
संयोगयोः शब्दः शङ्खो त्पत्तिहेतुः शब्दनेति यावत् कस्तुंकृतावान धमनसमनात् मशाडांघ्रक्रीत्यर्थः धमतिसुवर्णांवालक अग्निफुत्कृतो
१६ चमुखेनविधमेदुक्तिमिति प्रयोगः धमेति प्रकृत्यन्तरमित्येके यस्यायंधमनिरिति प्रयोगः ष्ठागतिनिवृत्तौ एष परः सोपदेशोयंतस्योसिमं
16 ग्राभधेषुःशितेषुः नैकष्याववस्तुवर्गोऽध्ययमतिविकटः सृष्टष्ठतस्तिष्ठमानोऽध्यासमध्यमितिवीरचरिते शानङिरूपं म्नाअभ्यासे अन्त्यासः पो
नः पुरापेनशीलनं त्वामामननितिप्रकृतिं दाणदाने मूर्द्धन्यणाकारानुबन्धो दाणोयच्छति विशेषणार्थः यच्छति गुरवेशिष्यः धनं दृक्कोटि
ल्ये द्रुवनुः चस्कवोला जद्रुवतुः जद्रुरुः सृशाद्वेपताषयोः दन्त्यादिरयं सृपि सजीत्यादिवाक्येटीकाकृतास्पृधानुभपठितास्पृशाद्वेपताप
योरितिपठितं तल्लेखकप्रमादजमेव स्वनति स्पृगत्योरिवास्याद्यदन्त्यपरत्वादेवनिरासात् अन्यथास्वपेरुपादानमनर्थकंस्यात् अ
तएवपंजिकायानुतादृशः पाठः यद्यपि सृधातोनुषोपदेशत्वं संभवति तथापितान्निषेधवशादन्त्यस्यापिदन्त्योष्ठ्यवकारपरस्यकस्यचित् १६
सोपदेशत्वमिति ज्ञापेति तेनषके सोपदेशत्वं सिद्धं ननु सरस्यैवदन्त्योष्ठ्यपरस्यहिंसादिपाठवलादितिवदन्ति तेनज्ञापकद्वयंपर्यवस्य

ति अन्ये तु वस्तुदेशानामतेसु पः दीनामोष्ठ्यवकारत्वात् स्वधातो ईन्त्योष्ठ्यवकारस्यापि दन्त्यत्वान्निषेधः कृत इत्याहुः एतत्त्वदुष्टमिति वस्य
ते स्वरति लोकः स्वरति पान्थं पिकः स्मृधै चिन्तायां यद्यपि पूर्वानुभूतार्थविषयं ज्ञानं स्मृतिः हितानां प्रेष्यानं चिन्ता अत्र करणसाधनेन ध्या
न पदेनानुकूलयत्नाति भिधानं यथाह मनिकंठः प्रयत्नविशेषणाश्चन्ताज्ञानविशेषः स्मृतिः अन्यत्र तु चिन्तानन्तरं स्मृतिस्ततो ध्यानं पुनः पुन
नु सन्ध्यानमिति क्रमः तथापि भेदानादरणादेकार्थता आस्मरणमिवानीवगृहेषु सुप्तं ध्यायति दूरवरणा दुरति धनं लोकः सम्यग्गृह्णातीत्यर्थः
ज्ञानं प्रतीहारः न रोरखीकारः ज्ञागणांचेति गोविन्दभट्टः स्मृतौ नायं मूर्द्धन्योपदेशः काशिकादाव स्यसृण्यादिगणेवर्ज्जनात् स्वमते तु
ततो पलक्षणाद्याख्यानादिति समाधानं सरति जराभिधानेत्युदाहरन्ति कथं श्वालानं करिणास्तमुइतिउच्यते कर्म्मकर्त्तरि प्रत्ययः नालाने
रितिवापठनीयं अप्राप्तरणेच चाकुतो च अचैतो धनं ह्रती गृहू सेचने गरति तर्कमेघः घृतं घृणोर्थे मे इत्येव घृधातोः प्रयोगः धृ कृ छेने
कुर्छी कौटिल्ये इत्यस्य युटि रूपं धरति धियं खलः कुटिलयतीत्यर्थः अधीने योगः श्रु श्रवणे तालव्यादिरयं शृणान्देतस्य कीर्त्तीः कथ
मुनगपति रिति नैषधं गणकृतौ नित्यत्वेन अन्तःशृणद्धं ---- मुस्तिष्ठ वाह परिनावादीमीति कंठाभरणः नत्यां सीति पुरापीसंशृ
णद् महइति मुरारी कर्म्मव्यतीहारे आत्मनेपदं अन्योन्यसंश्रवणमुच्यते आदिपाठेत्वमसिद्धत्वनस्य दूरादिषुपाठः श्रवः शुचेद्यस्यानित्यत्वं

बोधयति नेन लिङ्गी शपि श्रवेदिति पारायणो लिकाइति ज्ञापः श्रवति नासस्रवति स्रवन्माइनडिति प्रयोगः केचिद्दुर्गादौ परस्मै नुम्संनियोगे
१७ नत्वादेश इति टीकाकृतः शुच्छ्रु वै अर्छ गत्तुम स्पृग तौ शपति तालव्यादिरयं परोक्षरा इनेनेव भ्रमर्थवाची च्छु वाग दर्भिहेत्वापिश रणा
17 नामेराणापि शावको ध्रुत्यादितः पुरुषोत्तम स्पृष भूहे न्त्योपदेशो यमित्युक्ता ________ दन्त्योपदेशोय मपीति वोपदेवः तेन स्वसाने ति
नषत्वं स्वरति दन्त्यादिरयं तालव्यादिश्वपीति वोपदेवः दवति त्रवति अर्छति गच्छति दनुवन्धो उणाथे स्रवमपन्नत्र दासत्वं गच्छतेनानीति
प्रयोगो खञ्ज एवं भजत इति परनीयं भ्रूयेति रनुवन्धोयं जिष्विदा श्रवयक्केशशब्दे अनुवन्धोय भारनुवन्धश्च कथ युक्तो वकारमध्यः सेदति
लोकः मूर्द्धन्त्यादन्तजीयान्तो यनित्येके स्कन्दिर् गतिशोषणयोः इरनुवन्धोयं स्कन्दा ग्रीष्म शरिज स्कन्दः कार्त्तिकेयः यभ मैथुने मैथुनमि
हरति यभति युवा अन्तस्थादिरयं दशधलंकारेपरमभ्यो ग्राम्यप्रस्तावे यथायाभवतः प्रियेति वर्गादिविन्त्येके रविजाभाः खरइति नका
रः जन्नति जसकः इदनुवन्धोय मित्येके यस्तति तृपूरन्न तरणयोः पूरणां भज्जनाभावः नरणामभिभवः पूरनक पूर्वकदेशा त्तरणमनं
कं च नरति पन्त्रं ननि भज्जतीत्यर्थः नरति वृक्षा हन्त्यो यो ऽग्रमोषनयजने नदीं नरति नाविजः नीसः नीसवान् षु प्रसवे मूर्द्धन्त्योपदेशो यं ऋस्व १७
वानदन्त्योपदेशो यमिति वोपदेवः प्रसवोगर्भमोचनं प्रसवति पुत्रमाता कृ स्थैर्ये कृषवानयं ध्रुवति शैलः गत्ता रित्येके जित्रणिभंदे जय

तिशत्रुंवली: रेफयुक्तोयं जयन्त्येवं विजयते ज्ञ यतिप्रतिभवद्यपीतिभट्टमनुः न्यजहान्नो न्यजामिवैदेहस्वगांपुरस्तात् यजमानं मूर्द्धन्योप
देशोयं सजतिस्त्रीषुरामः दृशिरप्रेक्षणे इश्वनुवन्धोयं ददर्श राजा जननी मिवस्थां ततः सद्दृशे चतताविति व्यतीहार विवक्षाया मात्मनेपदं
चकारान्तोच दृष्टवन्तोतास्तत्वंपरमेश्वरीत्यत्रगणाकृतानित्यत्वं ततात्तां नेयं स्मृतिर्भगवत्यास्तप्रभृतीनधिकृत्यकृताष्टाध्यायीतेहि भगवन्तोवा
ग्विषये स्वतंत्रा इत्यनुन्यासः सखीजनं संददर्शेनचापरेति व्योषेकर्म्मव्यतीहारेस्त्वात्मनेपदं अन्योन्यसन्दर्शनमुच्यते सखीजनादितिवापद
नीयं यल्लोपेपंचमीसखीजनंप्राप्येत्यर्थः दृशादशने युद्यनुषंगलोपस्तन्निर्देशात् तालव्यान्तोयंदशतिविम्बफलं शुकशारकः कितनिरासेरोगा
पनयनेच चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् संशयेपि चिकित्सन्त्यातुरं वैद्यः विचिकित्सतिमेमनः संगेतइत्यर्थः इतिभवनितामेतांहंतुंमनो
विचिकित्सत इति किराद्याश्च यङ्गादन्तभूतेनर्थेनयाकिरादिग्रन्थीत्यादीनात्मनेपदं निरासार्थेत्यादयोनाभिधीयन्ते परस्मैभाषात् परस्मै
पदेभाषाउक्तेनेषामितिपदशब्दलोपो निपातनात् कचादिङानुवन्धयजादिआनुवन्धयोऽन्ये परस्मैपदिनइत्यर्थः रुधवृद्धो येनान्तकेमुख
मेधतइतितेषांधं स्पर्धेसंहर्षे संहर्षः परापराजयेच्छा सतुहकारसाध्यात्वकारमध्योपि घर्षणार्थेस्तु घकारत्वानेव तथाचस्पर्द्धाघर्षयोरुक्तः सं
घर्षः शब्दवेदितिरिति व्याडिः नृपाजिघ्रुपौघसंघर्षादितिहिमाघः पंपूर्वोर्द्धृषुस्थलीकइत्यतोपिघंजि संहर्षः स्पर्द्धायांहर्षेच स्पर्द्धते वलिलंवली:

गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च गाधिता सेन्नभोभूयः गाधते धनं लुब्धः स्वजं मालाकारो वा वाधृ विलोडने विलोडने हिंसेति गोविन्दभट्टः विलो
१८ डनं इत्येके दन्त्योष्ठावयमपीति वोपदेवः धुनं नसद्देघवि को बवाधे अदनुबन्धात्वेनेतो दृध धारणे धारणमिह धारणांइत्यस्या थेकत्वात् नृपप्रिया
१९ मिमं महोत्सवागता स्तदड्डिंगुलाशा भरन्नमंगलमिति नैषधं आशिषि आदथाद्रनुकारेनतिमति शयिनीमिति मयूरेगणाकृता नित्यत्वं आ
वेयादितिवा पाठः स्कुदि आपूरणे आङ्पुत्यमा विश्वस्य तुष्टिरूपं आप्लवनं मुत्प्लुत्य गतिः तृतीयस्वरानुबन्धोयं स्कुन्दते लोकः चुस्कुन्दइ
ति भानुप्रदीपरामो स्कुन्दाति चेस्कुनीते चस्कुनोयाप्लवनेपि च स्कुन्दति स्कुन्दते चापि प्लवने वाचिन इति भट्टमल्लः उकारशून्यः मुदीति
च पाठः श्विदि श्वैत्ये तालव्यादिस्तृतीयस्वरानुबन्धोयं श्वैत्यं श्वेतत्वं श्विन्दते प्रासादः श्विन्दते श्वेचात्र त्रीणि अस्युः शुक्लत्वेहन दायतीति भट्ट
मल्येन तुल्यार्थे पठितं यद्यशः श्वेतते दिक्कु श्विन्दते च सुरालयमिति हलायुधः सम्बन्धोपि वदिश्विभिवादन स्तुत्योः तृतीयस्वरानुबन्धोयं न
न्दते चन्द्रं लोकः दन्त्योष्ठादिरयमिति वोपदेवः भदि कल्याणे सौख्ये च चकारउक्तसमुच्चयमात्रे तृतीयस्वरानुबन्धोयं कल्याणभवने सुखीभव
ने चेत्यर्थः भन्दते स्वभवने गृहमेधी मदि स्तुति मोद मद स्वप्न गतिषु तृतीयस्वरानुबन्धोयं मदि वादि कुञ्जः सम्मोहानन्द मत्तेरेभदः मन्दते जा १८
ति कोपि भदेश मन्दते जगति कोपि महात्मा मोदते भाद्यति आपिति गच्छतिरेत्यर्थः जाड्येपि चान्द्रास्य स्यादि किञ्चिस्खलने तृतीयस्वरानुव

न्धोऽयं किं वा हो स्पन्द सेमुधेति शाकुन्तले काशे स्पन्द कुशे स्पन्द स्पन्दत्वं शत्रुभञ्जक इत्यादौ गणाकृता नित्यत्वं क्लिदि परिदेवने तृती
यस्वरानुबन्धोऽयं क्लिन्दति क्लिन्दतीति परस्मैपदपाठात् उभयपदेषु पाठासिद्धे परप्रसिद्धो भयतःपद्यते तैरेव श्वन्वितजितः कर्त्रभिप्रा
येक्रियाफले आत्मनेपदमन्यत्र परस्मैपदं ऽन्यत्र स्वरितत्वाभावात् फलवद्यथात्मनेपदं प्रतिपाद्यते मुद हर्षे वन्धु संगमादिह चित्तप्रसा
दो हर्षः मुमुदे कपीन्द्रः दद दाने ददते हद पुरीषोत्सर्गे हदनेऽति सारकी ष्वद स्वाद स्वर्द आस्वादने आस्वादनमिह रसोपादानं प्रीणनं च
स्वदति विविधास्वादं स्वादते च रसायनमिति हलायुधः अपां हि तृप्ताय न वारिधाराः स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषाराः इति श्रीहर्षः स्वर्दते स्वा
द्यो मूर्द्धन्योपदेशानेतरे स्वद स्वर्दौ वर्ज्यौ वकारादिति वक्ष्युदेशना उर्द माने क्रीडायां च ऊर्द्दते उ गुवालक ऊर्द्दते पाशकेन पान्थः नामिनो
र्वोर्विधादिना दीर्घः अन्ये तु दीर्घमदीयते आस्वादनेऽपि वकारादिति त्रिलोचनादयः गर्द खुर्द गुर्द क्रीडायामेव एवकारो यमनेकार्थत्वमाधी
तवद इति ज्ञापयति गर्दते स्फूर्जथाऽतो दीर्घे पाठस्तु दीर्घ इति प्राङ्कि वर्तिकि वृत्तिकार स्फ दीर्घं विदधाति कूर्दते खूर्दते वररुचिस्तु पूर्वसू
त्रे उपधाग्रहणामिहात्वं तेन नामिनो वोरित्यादिना प्रकृतिव्यंजने दीर्घो न स्यात् गर्द्दते खूर्दते इत्याह गोदते घूर्द्दसरणे मूर्द्धन्योपदेशोऽयं
सूदते काद स्थवयोक्ते शब्दे शब्द गुणत्वेऽपि पूर्वोक्तन्यायात् क्रियात्वं कादते क्राद शब्दमात्रेऽपि कश्चित् कोदीसुखे च तृतीयस्वरानु

वन्धोयं चाछ्छेद्धेच सुखमनुत्कवेदनीयं क्लादमे चन्दनोगात्रं वलात्प्रक्लादते मन इति किराते पर्दकुत्सितेशब्दे पर्दते पामरः यतीप्रयत्ने
नृय्यम्खरानुवन्धोयं शत्नोयेतव्वमाक्रृष्टु। प्रियमभिततमानमपाहरदिति रखुयथकं श्रग्नस्यादिरयं युत्नृ दइञ्जमाघसने अदनुवन्धा रेतोभा
सने दीप्तारितिभद्दमन्वाद्दयुः योजते जोजते विरदृवेरदृयाचने अदनुवन्धा रेतौ रेखते वित्रानिवदान्यं लोकः विरदृपादः क्लादोसफलः ला
१९ रदृनाधृउपतापेश्वय्योशीःषुच अदनुवन्धारेतो चाच्याचनेच नान्वति रिपुवली उपतापयतीत्यर्थः नाखतिवली ईश्वरःस्यादित्यर्थः श्रियन्ना
19 थते लोकः आशंसतइत्यर्थः नाथतिपान्थोभिक्षां याचतइत्यर्थः आशिषिनाथइतिनियमादाशिषेरात्मनेपदं दीनंत्वामनुनाथतेकुच
युगं पत्रावृतं माकृथाइति चाशिउअनुवन्धकरणादात्मनेपदमितिकेचित् अन्येत्वाशिष्येवनाथइत्यात्मनेपदनियमार्थं नेदंकिन्तद्य
नुदात्तानुवन्धलक्षणात्मनेपदानित्यर्थेमित्यात्मनेपदार्थं तेनाशिषि नित्यमन्यत्रविकल्पं ज्ञापतीत्याहुः नाथतिखनयुगमितिवापठ
नीयं वरूपनरूपचन्दगोमिनोक्तं याचनमथाशंसाविशेषइतिगुसहृदयर्मविधमाजानकाचिदनुपपत्तिः एतन्मते याचनमत्रानुनयः १९
भृड्न्योपदेशोयमितिभाष्ये तदापणाथतेरात्वंस्यात् नाधते भृड्न्योपदेशोयमितिमैत्रेयः श्रृथिशैथिल्ये तालव्यादिरूपनीयस्वरानु
वन्धोयं शिथिलभावे शिथिलभावशायांच श्रन्थते वस्त्रं शिथिलीस्यादित्यर्थः श्रन्थते वस्त्रं लोकः शिथिलंकरोतीत्यर्थः अनुवन्धशून्यः

श्लथ इत्येके श्रथ्नाते दीर्घसंसारग्रन्थिश्लथनु विनिश्चयादिति कविरहस्यं तत्रैव श्लथ्नातिपाठे हिंसार्थस्य श्लथते रूपं मनेकार्थत्वात्
ग्रथि वक्रिकौटिल्ये तृतीयस्वरानुबन्धो रेतौ ग्रन्थते रंकते कार्थं लोकः कुटिलं करोतीत्यर्थः इत्योष्ठ्यादिरयमिति बोपदेवः ग्रन्थते
नराः कुटिलं स्यादित्यर्थः चन्द्रगोमिनानु ग्रथ ग्रथि कौटिल्ये इति पठित्वा ग्रथते ग्रन्थते उनेकार्थत्वात् सन्दितार्थत्वं चानयोः ग्रथितं ग्र
न्थितमित्युक्तं कथ श्लाघायाम् कथते गुणान् विद्वान् शीकृ सेचने अदनुबन्धोऽयं तालव्यादिरेव शिशीके शालितं व्योम शशीककः शि
शुक किंशुकः कोशकी कौति कर्णिका ध्यसराणां शंशीककः कल्याणावषेक इत्यनुः ततो दाशीकरः इत्यादि वध्ययमिति बोपदेवः लो
कृ लोचृ दर्शने अदनुबन्धो रेतौ लोकते लोचते श्लोकृ संघाते तालव्यादिरिदनुबन्धोऽयं श्लोकते पदानि कविः श्लोकः पद्ये यशस्य पीति
तालव्यादिर्मेदिनी त्र एकृ ध्रेकृ शब्दोत्साहयोः अदनुबन्धो रेतौ कार्ये रभ्रेषु स्थिरतरः संरम्भ उत्साहः वृत्तिरिति चन्द्रः ओनुध्यमिति क्षीर
स्वामी त्रेकते इत्यवर्गतृतीयादिरयं ध्रेकाते लोकाः शत्रूयते उत्साह नेरित्यर्थः शत्रूत्साह इति कश्चित्पठति नदात्र कते लोकः शद्वेनो
त्साहत इत्यर्थः वेकृ शकि संज्ञायां रेकाते लोकः रेफादिश्चादनुबन्धोऽयं गकाद्यन्तरेकं त्वगं नवजातरजः स्त्रियां सम्पृक्तो त्वतिथौ रेकः शंका
नीचविवेचन इति रेफादौ मेदिनी भयं संशयस्त्वशंकाद्या जेकमान्तानभिसारिकास्त्वं शंकस्वशंकेन निकेत माप्ता इति नैषधं तालव्यादिस्मृती

यःस्वरानुबन्धोयं कः शंकनीयान्मन्येमेति कीचक श्लेषः तनादौ शंकुः शंकपूर्वोन्नाजेर्घेजन्नेकइति चाभनइतिरामः तस्मात्वलं शंकुलइति
कद्दूदः अनोवेश्मश्चालितशंकूलमिति तालव्येपुरुषोत्तमः अकिलस्त्राणे लक्षणा लक्षणायोग्यकरणे तृतीयस्वरानुबन्धोयं श्वंकते पुराणनी
२० येणुवृषयुग्मारायशंकितइति हलायुधः मकिमंडने तृतीयस्वरानुबन्धोयं मंगतेवाला मंगारं ककलौन्ये ककतेकाकः मनहसःस्यादित्यर्थः
20 कुककृकआदाने. आदानंग्रहणमिति गोविन्दभट्टादयः कोकाज वकोत अनादरइति पाठोऽनाकरः चकतृप्तोप्रतीघातेच चकातपिकः
तृप्यतीत्यर्थः चकतेपिकः पान्थं ककिरकिश्लकितकिटोकगो कृषकारस्नति कृटि कृटीकसी कृशोकृस्ले कृश्लकिश्लकिरचिलिघिगत्यर्थाः
अष्टादशैते कंकते रंकते रकारादिरयं एतदनन्तरं भकीतिरामः मंकते शंकते तालव्यादिनेकारमध्यः तंकते दन्त्यवर्गप्रथमादिरयं
एते तृतीयस्वरानुबन्धाः टोकते तोकते दन्त्यवर्गप्रथमादिरयं अदनुबन्धा रैतो थक्कते मूर्द्धन्योपदेशोवकारःयुक्तः षोपदेशविधौ टीका
यांव्याख्यानात् षाष्वक्कते षिष्वक्कषते षकेकसोस्यादितिवक्तव्यवलात्कात्वादेः षः सोनस्यात् ननुसुपादीनां पृथगुपादानाद्दन्त्योष्ठ्य २०
वकारादन्य ग्रहणेनतगृह्यते तेनत्रुईति अनाद्या मूर्द्धन्योपदेशत्वेन ग्रहणंनस्यादितितंवेप्रदीपोक्तत्वात् कथमस्यदन्त्योष्ठ्यपरत्वान्मू
र्द्धन्योपदेशत्वमिति पत्र्यंटीकायां मूर्द्धन्योपदेशत्वाप्राप्तावपिवर्जनेस्वृधानुपादानात् ज्ञापयति क्वचिद्दन्त्योष्ठ्यवकारस्यापि दन्त्यत्वं तेनेदंमि

डुं एतञ्च स्पृशत्युपतापयोरित्यत्र प्रपंचितं कस्यांचिद्गणरात्नौ कथमस्य दन्त्योष्ठ्यपरत्वान्मूर्द्धन्योपदेशत्वमिति यत्त्वं टीकायां मूर्द्धन्यो
पदेशत्वाप्राप्तावपि वर्जेन) षोमूक्कन्ते षुषुक्षिमन इति पंचमस्वरयुक्तो दृश्यते चन्द्रोदयोपि पंचमस्वरयुक्तमिममामनन्ति वस्तुतिमू
र्द्धन्यमध्योदन्त्योष्ठादिः क्षिपिनर इति गोविन्दभट्टः दन्त्यमध्योयमिति गदसिंहः अस्य इत्यपीत्येके मूर्द्धन्यमध्योयं क्षिपिमट्ट इत्येके ते
कन्ते टेकृते टीकते सीकते एतो दन्त्यादी सीकृ से कृ वर्जमिति वचनात् टीकायामनायाः सेचनात्वानुफल दृश्यते जिनेन्द्रबुद्धिपदोक्त
यथास्थितान्येतेन मूर्धादिगणे पठन्ति शेवकृते रक्षात्परे सर्वेत्र एते अदनुबन्धाः तिकृटिकृ अनुबन्धशून्यावित्येके स्वक्कते स्वंकते
एते तालव्यादयः रंगंघते रेफादिरयं उणादौ रघुः लंघते लघुः एते तृतीयस्वरानुबन्धाः अघि रघि गत्याक्षेपे गत्याक्षेपो व्याप्तिर्गमना
रंभो वेति गोविन्दभट्टः गतिपर्याये भट्टमयोपि नोपध इति व्याख्यानमनाकरं अंघते पान्थः वेगेन गच्छतीत्यर्थः रंघते वकारादिरयं
वाहुलकादरखत्वं रखनः तृतीयस्वरानुबन्धावेतौ मघि कैतवे उक्तवाक्यं तु चागत्याक्षेपेऽघि कैतवमिह कितवक्रियादेवनादि तृतीय
स्वरानुबन्धोयं मंखतेऽस्तैः कितवः नान्तूलात् सामर्थ्ये अदनुबन्धावेतौ सामर्थ्यसमर्थीभवनं नाघते लोकः रेफादिरयं ननु हा मघना
घोरा राघोनाथमहोत्सव इति किरातानुलोमप्रतिलोमात् लाघते उत्साहः चाघृ स्वाया सेच चात्समार्थ्ये च अदनुबन्धोयं त्राघते वपुः

खिद्यत इत्यर्थः कौशिक स्तवायाम इति पठिता देह्ये विशिष्टायां क्रियायां धातुविद्या चष्टे इत्यवर्गो तृतीयादिरयं श्लाघृ कथने कथश्लाघा
२१ यामित्यस्य घुटि रूपं कथनं प्रशंसा तालव्यादि अदनुबन्धोयं वाल्मीकिरश्लाघत ता भानक शास्त्रत्रयी मूर्धन्य इव वाजिभाजेति नैषधं षचसे
२१ चने मूर्धन्यादिरयं सचते जलं मेघः समवायेपि दृश्यते कुविशासि गुणेन चयन् सचन इति भट्टः शच व्यक्तायां वाचि तालव्यादिरयं
शचते कच बन्धने कचते दीप्तावयं कचङ्बन्धहिंसयोरिति कल्पद्रुमः कमलमिव मुखं मनोज्ञमतन्त् कचतितरामित्यादौ लुप्तायोरूपं तृ
तीयस्वरानुबन्धोयमित्येके कंचते मचमुचि कल्कने कल्कनं दम्भः शाठ्यमित्यपरे मचते लोकः दम्भं करोतीत्यर्थः मुंचते तृतीयस्वरानु
बन्धोय मठि धारणोच्छ्राय पूजनेषु तृतीयस्वरानुबन्धोयं मंचते मालां लोकः धारयतीत्यर्थः पुड्डि मन्थने दीप्तावयमित्येके पञ्च व्यक्ती
करणे पचते ग्रन्थं लोकः व्यक्ती करोतीत्यर्थः तृतीयस्वरानुबन्धोयमित्येके वाचमुंसे प्रपंचयतीति हलायुधः ष्टुच प्रसादे प्रसन्नतायां
मित्यर्थः स्तोचते कतके स्तोयं प्रसन्नी स्यादित्यर्थः नोष्ठ्यते स्तोकः न परः षकारोपि पाठः स्तोचते सो स्तूयते अच अचि ईज ईजी गी
जन्मजगतो षडेते भ्वचते थ्रंचते तृतीयस्वरानुबन्धोयं एतौ तालव्यादी ईजते दीर्घादिरयं ईजा अर्केह्यथ छान्ते जादीना गड इत्यत्र २१
व्याख्यानात् स्वादिरपि ईजते तृतीयस्वरानुबन्धोय मयमोक्षादि रिति काशीखंडे गंगासहस्रनामव्यास सभयः वज्रेश्वरी बलवतीव

लोन्मूलिमपि दीर्घोदिरितिवोपदेशः केचिदेयनुपठन्ते वीजते वीजं नकारादिरयं अजेते अजगतिक्षेपणयोः अजेनोऽजेनेष्विति केचि
त् अजितजी भर्जते भर्जनंपाकविशेषः अंजते निम्बपत्रं लोकः सप्तमस्वरादि तृतीयस्वरानुबन्धोऽयं भर्जते तुर्यस्वरानुबन्धोऽयंभंगः
वर्च्चकेचिदत्र भजेभाजृदीप्तौ वर्च्चते अभ्यन्न वर्च्चसेजः नकल्मषेति कंचते तृतीयस्वरानुबन्धोऽयं एजते भाभवाने जिजत औरादिश्चातो
ऽदनुबन्धश्चवर्ग्यागवर्द्धिर्वेचनाद्दुःस्वार्थोऽस्य अदनुबन्धइति भेजते अदनुबन्धोऽयं भाजते नाथमृदनुबन्धः दुभ्राज दुभ्राशेत्यत्र वक्ष्यते
भ्राजधातुः पाठष्यंते पुनर्विहोपादानं भृजादीनांषडत्र स्यात्र प्रवृत्ति निषेधार्थं तत्र राजादेवेनग्रहणं तेनभाक्तिः धातोनात्मनेपदानि
त्यत्वार्थमित्यपरे नहिकल्पंचयथाभिधानं बोधयति यथानिश्चोतते स्वतनुकरवी विन्दवोयावदेत इति मालतीशारंगकति चित्रम्
जगतिरेभूछायमेछुल्यचे एवंमोदतीत्यादि अन्येतुनपठन्ति तदप्रमाणं जिजनिशानेश्वभायोच निशानेत्यादयो नष्टः समायातु
ति जिश्लेतेतयरसायसः अनूपनिषंगे परिषंगश्चालिंगनं स्वजते युवायुवतिं नायंभूर्द्धन्योपदेशः परिष्वजादेवस्थासे निसेधतीत्यादि
ना षोपदेशत्वानापसरणात् अिङादिमध्येध्वन्जिरपिभाषावृत्तौदोपहितः तन्मते षोपदेशोऽयं ओष्ठ्योऽयं वकारइतिवन्तुदेशना परिष्व
जते पंचालीभयधर्मपाऽनन्दनमित्यत्र गताष्कृता नित्यत्वं अउ अजि क्रमहिंसयोः दोपधस्तान्तः अडते पान्थं पिकः क्रियादिषुटोलोपेसमत

अटिडियते नैयासिकास्थिमंतोपधमधीयाना अतिडियत इत्यभ्यासेतश्रुतिमिच्छंति दोयरंटाजपमन्ये के तेषांनन वदनाइत्यादिनापू
तिषधात् अरि टिषत इति घुर्ट्टं चलने घरात मेघः स्फुट विकसने स्फोटाजनवकुड्मलानि कुटज प्रायेषु वृक्षेष्विति हलायुधः स्फो
टनीति परस्मैपदिषु पाठात् अन्यापि क्वचिदिति परिदेवनइति वदाशंकापरीहारो ज्ञेयो चेष्ट चेष्टायां चेष्टते लोकः चलतीत्यर्थः चेष्टते
२२ पटितुं यतत इत्यर्थः इत्यादि ष्वंगपरिस्पन्दलक्षणामुख्यार्थः गोष्ट लोष्ट इति पिडि संघाते गोष्टते पिष्टकं लोकः लोष्टते मूर्द्धन्यवर्गप्रथ
मान्तारेतौ तृणडते त्वहंडे पिणडते तृतीयस्वरानुबन्धारेतौ इदानीं हेठ एच वेष्टवर्जं हेडधातोः प्राक्तृतीयस्वरानुबन्धा उच्यन्ते आचगतौ
अचते आद्यस्वरादिरयं हिडि अनादरे च चाकु गतौ च हिण्डते वार्चैकचर्य्यायां एणहुजेशठोऽकाकत्वे एकचरतीत्यर्थः वकारादीरयं भ
टिकठिशोके शोकोत्पाध्यानसमुद्भवः क्लेश इति गोविभट्टः मणहुते मुठि पलायने मुणहुते पवर्गपंचमादिरयं हेठ विवाधायां हेठते हा २२
लिकभवग्रहः अधोहाखहेठ इति रक्षितः एठच विबाधाचार्थः एचते पृथग्योगः फलशून्यः कुडि दाहे कुणठते कुणडं वडि मडि वेष्ट
वेष्टने वण्डते वाटी गृह्णी वकारादिरयं मणडते वेष्टते भडि परिहासे भणडते परिहास इति भणड मनुः परिभाषणं इति गोविन्दभ
ट्टः भणडते स्त्रियां लोकः भाण्डं मुडि मार्जने मार्जनं शुद्धिः मुण्डते जलेन गात्रं इति चतुर्भुजः मर्जनं स्नानमिति विकृत्य मस्जधातो

रूपमितिगोविन्दभट्टः तुडितोडने तोडनं निष्पीडनं तुडते पान्थं पिकः तुडति तुडिभरणे भरणमिह धारणं दधते त्रासयतुंडते धारणार्थे
का इतिक्रियानिर्घण्टौ तृन्तुडे चडिकोपे चंडते शडिरुजायां तालव्यादिरयमितिवर्नुदेशना गंडते काण्डावीरं संघाते पीन्येके स्वस्त्येव इश
त्रिकेतिरक्षितः तडिताडने तंडते शत्रुं वलीवितंडा पडिगतौ पंडते कडिमदे कंडते लोकः खडिमन्थे खंडते दंडेन माण्डं लोकः इदानीं कपिधातु
वर्जं उपधातोप्रतिदनुबन्धउच्यन्ते हेडृ होडृ अनादरे हेडते त्यजतीत्यर्थ इति रक्षितः अनादरमनुभवमनुपहति होडते होडं हासयते राडुत्रा
प्लावे आप्लवनमाप्लाव उन्मज्जनमित्येके स्वरभेद इति यप्रत्यये आप्लाव्यं स्नानमिति गोविन्दभट्टः वाडते लोकः अनेनैव चक्रवाड पदं व्युत्पा
दितमभरकोटीकाकृतिः वालिशः हाडृ ध्राडृ विशरणे ध्राडते दन्त्यवर्गतृतीयादिरयं ध्राडते विशरणं विभेदत्वालक्ष्यमर्थं भटमध्येन पठि
तत्वात् शाडृ श्लाघायां तालव्यादिरयमितिवर्नुदेशना शाडते कविं लोकः तिपृ ष्टिपृ ष्टेपृ क्षरणार्थौ तेपते स्तेपते जलं तेपृ कम्पने च चाल्क्षरणोच
तेपते लोकः ग्लेपृ दैन्ये ग्लेपते लोकः टुवेपृ कंपिचलने हिमार्त्तेइव वेपते सकल एष विश्वाधर इति शाकुन्तले ईनुबन्धोयं कंपते तृतीयस्वरा
नुबन्धोयं केपृ गेपृ ग्लेपृ च चलनं चार्थः केपते गेपते ग्लेपते मेपृ गतौ विधपरः मेपते त्रपूष् लज्जायां षष्ठस्वरानुबन्धोयं अकेरूनामस्त्र
पते सुरवन्ते पश्यन्तु सीतास्य मिवाभिराममिति नैषधं षानुबन्धोऽऽअनुतपा एवंपरत्र अविशात् तृतीयस्वरानुबन्धोयं अम्बते ऽम्बां घुतइति च

तुभुजः लविश्रवस्रंसने तृतीयस्वरानुबन्धोयं श्रवस्रसनभवलश्रनमिति गोविन्दभट्टः लम्भते लोकः कवर्वसौः नेमृधातुमभिव्याप्यश्र
दनुबन्धाउच्यते बतुबतुक्रियायांबतुऽस्मृतिः शुक्लादिर्वा करते कतिश्चित्र करोवा क्लीदृश्वाधाष्ठ्ये दृष्टस्यभावोधाष्ठ्यं गात्रानजस्रमा
२३ सेऽधाष्ठ्य मप्रागन्त्यं शोकेनक्लीवतेमर्वेद्रतिहलायुधः सीदृमदे सीवते स्वारापः शीतकथने कथश्लाघायामित्यभ्युदितिरूपं कथंते त्राम
यति चश्लाघते श्लाङतेऽपिच शीभते शल्भते शाढ्यतेसु सप्रकथंन इति भट्टमतुः तालव्यादिरयमितिवतुदेशना वीदृच कथंनं चार्थः
वीभते वकारादिरयं तालव्यावर्गप्रथमादिरयमितिवोपदेवः वीभते वेदृरमितिश्रमिशाद् रेभते रेफादिरयं भेवीरभिमिवभ्राभेरितिमादृश्य
सरं रंभते रंभकेरलीनित्रिलोचनारयः वतुदेशनासुपवर्गीयोयंवकार इत्युल्कागन्धर्योरभिधातुदृत्योघ्य इति व्याचष्टे रामो घ्यनेनैवहेर
म्रोगराघति विद्याह श्रम्भते श्रम्भनश्रंभः पानीयं तृतीयस्वरानुबन्धारैनोरभिविद्यन्ये लंभते षुभिस्कभिपुतिवन्धे तृतीयस्वरानुबन्धोरैनो
लम्भतेद्वारंलोकः स्थगयतीत्यर्थः टकारपरः षकारोयमित्येकेटिष्टिषते स्तंभते विष्कंभः जतजृभिगात्रविलाभेगात्रविनाभोगात्रशैथि
ल्यमिति गोविन्दभट्टः जंभते जंभः चवर्गतृतीयादिरयं वधिजनोः स्वर इति नकार श्रनस्यादेयमेयोभ इत्येव स्यादिति प्रागुक्त जभीइत्येके २३
जधः जधवान् जंभते लोकंः चवर्गतृतीयादिस्तृतीयस्वरानुबन्धोयं प्रत्यूषकालेतुजगंगेनानासुखेषुकामः प्रतिजंभनता वेद्यनित्यतात् शात्र

कथने कथंश्लाघायामित्यस्यंवृद्धिरूपं क्रियानिर्देशेनतथादर्शनात् तच्चपूर्वंलिखितमेवतालव्यादिरयं शल्भतेशाशल्भीतिवल्भभो
जने स्यन्दभारभमृतं रवल्भिवइतिमाघः वकारादिरयं गल्भधाष्ट्यें धृष्टंध्यमावोधार्ष्ट्यंवैयात्यं गल्भतेलोकः प्रगल्भःस्यादित्यर्थः षु
भुस्तंभे पंचमस्वरानुबन्धोयं शब्देशास्तोभतेभूयोलघुप्रकृतिकोनवइति हलायुधः स्तंभः क्रियानिरोधइतिभीमराः स्तोभइतिगोविन्दभट्टः प
इति स्तोभोदोषवृद्धिरितिव्याचष्टेच तिशब्दोपदादस्मात् क्विपसुषामादित्वात् षत्वंत्रिषुपक्षीवे स्वार्थेषूपसंख्यानमितरा त्रेष्टुभमिति
भाषावृत्तिः घिणिघुणिघृणिग्रहणे एतेतृतीयस्वरानुबन्धाः मूर्द्धन्यान्ताः घिराहते घुराहते घृणुते जरीघृण्यते घुणाघूर्णभ्रमणे घो
णते घूर्णते पथिकः पथि मूर्द्धन्यान्तोरैतेतुतादियाठात् घूर्णति एकत्रोभयपदपाठे नैवसिद्धेऽकर्त्रेतिप्रायपाथनोपदं यथास्यादिति
परः इहतुतत्प्रसिद्धापठ्यते स्तन्दप्रमादे दन्त्यद्वयोपदेशइतिवर्तुरेशाना पंचमस्वरानुबन्धोयं स्वंसतेलोकः वन्हिस्वल्मीत्यादिश
त्रे भुनर्वस्वाहचर्याद्युतादिग्रहणं अस्यतुस्वस्यते दन्तविधानेत्वस्वाहचर्यमेवतु स्वांस्वत् पराव्यवहारेस्तैगोच व्यवहारेप्राणानामपा
लक्षासोस्तैतो पराणयते देवंकृती मूर्द्धन्यान्तोयंपणः अमरकोषादिनानार्थेमूर्द्धन्येषुपाठात् येस्तुस्तुल्यअस्यपरौरेवाघप्रन्यायइष्यते
तन्मतेजित्वापरीरंभ मथाधरोष्टं प्रणः पणास्तेद्युदिनाभवे नेत्युत्तरकुमारे सामान्येन स्मरणात्मतमेतदनोषेमिति माघवृत्त्यादयः पन्य

वकारः श्रुतिमपेक्षते न व्यवहारं इति त्वयोगात् परायायते अर्थानयोः कृतानुमतुदात्तानुबन्धत्वमसार्वधातुके यदा अयो नास्ति कथमात्मा
नेपदं नैवं स्वार्थिको यथा प्रकृत्यर्थोनुप्रवेशने तगोतमर्थं लभते एवमनुदात्तत्वमपीति अथवा तत्र शेषादिलक्षणाशेषं इहत्वनुदात्तत्वं
प्रकृत्याश्रयमस्ति तत्राशेषात्तु परस्मैपदं व्यवधानात्त्वनात्मनेपदमस्ति तत्र परस्मैपदस्य निमित्तमेव नास्ति आत्मनेपदत्वात्तु व्यवहितम
पि तावदस्तीति तदेव भवति भट्टमतेन तु स्तौति श्रुतेत्वरति नोतिपत्तौ पंचमस्वरानुबन्धोयं अयचकमतत्सपन्ववाधरित्रीमिति किराते
२४ अयमिह सार्वधातुकेन प्रयुज्यते अयवयपयमयतयचयवयगतौ सप्रेते अयते वयते पयते त्रिलोचनस्त्विमं न पठति मयते पवर्गपंचमादि
२५ रयं तयते चयते वयते णायरक्षणेच चाकुतोच नयते रयदानगतिहिंसादानेषुच चात्रक्षणेच तेषान्दयमेव कस्मात् नयते रक्षणगत्यां दयते
तु नयो रपि आदानदानहिंसामिति नानार्थे भट्टमतुः उञ्छीतञ्तु संताने तुच्छे स्वरानुबन्धो दीर्घादिः उतं स्युतमुतं चेति त्रितयं तन्तुसंतानद्वत्यम
रपादात् उयते पटं मौक्तिकः पूयी विशरणे दुर्गन्धेच तुच्छे स्वरानुबन्धो दीर्घादि विशरणं शीर्णत्वेति वोपदेवः दुष्टो गन्धो दुर्गन्धः पूयते मत्स्य २४
: दुर्गन्धः स्यादित्यर्थः क्नूयी शब्दे तुच्छे स्वरानुबन्धोयं दीर्घवानेव क्नूयी सत्तायतीति विरेविदेवव यह्यमेशो विराहुमे विशंयति शामूलपादेश्चण्डे
स्वरः वा अस्त्य इखमथाह स्म प्रमाणात्तु चित्त्वं क्नूयते क्लेदनेचेति भीमसेनः क्नूयते वस्त्रं आर्द्रं स्यादित्यर्थः तन्देवेति परः क्ष्मायी विधूनने तु

र्थ स्वरानुबन्धोयं विधूननशब्दस्येनन्नासमुत्पन्नैः सकर्मकोयमिति प्रतीमः प्रयोगस्त्वन्यथा दृश्यते वस्त्यायेचमहीतिभट्टिः स्फायी ओ
प्यायी वृद्धौ स्फायते अस्य तुर्य्यस्वरानुबन्धोऽत्रा पक्षः स्फाय्यः स्फीरादेशोऽनित्यः तेन स्फातः स्फारारानिति स्फायन्निर्मोकसन्धीत्यत्र गणा
कृतानित्यर्थं प्यायते ओदनुबन्धोयं तुर्य्यस्वरानुबन्धोऽस्यांगे च रिताथैः ताथृ सन्तानपालनयोः अदनुबन्धोयं सन्तानीवीस्तारीकरणां
तायते कर्म्मलोकः शल चलने संवरणे च शलते लोकः शलते धनं लोकः संवृणोतीत्यर्थः ताल व्यादिरयं शल्कं शलका कुशला श
लाकालेख्येषिति शलश्च भूयमकं बल बल्ल च संवरणां चार्थे बलते बल्लते लकारद्वयं बल्लिः बल्लतः मलमल्ल धारणे मलते बलय
धाना मल्लते लकारद्वयं मल्लुः मलमल्ल परिभाषणा हिंसादानेषु हिंसादाने षिति लुप्ताकारोनिर्देशः आदानं ग्रहणं मलते मल्लते
लकारद्वयं मल्लः कल संख्याने कलते कालं लोकः कल्लु अशब्दे कल्लुते कल्लः अशब्दायत इत्यर्थः लकारद्वयं अव्यक्तशब्द इति चा
न्द्राः तेवृ देवृ देवने अदनुबन्धावेतौ देवनं रोदनमिति मैत्रेयः तेवते देवते कलुकेन्नित्यमिति काशयोः हलायुधः सेवृ शेवृ केवृ
खेवृ गेवृ ग्लेवृ पेवृ प्लेवृ मेवृ म्लेवृ सेवने दश्यैते अदनुबन्धाः सेवनमिहावनं उपभोग आग्रयणां च भक्तरसं सिमेविरे भट्टेन्यायदेशा
यं केचिद्दत्स्वं दन्त्योपदेशं मन्यमानाः सृपिसृजीत्यादि वाक्यमुपलक्षणमिति व्यक्तित्त व्याख्यानात् सिलेव इति षद्वन्त्याम नन्ति नीचं

समृद्धिमपि सेवते नीच एव स्वाधीने विभवे यथा होनरपतिं सेवन्ते किम्मानिनद इत्यादौ गरा क्रमा नित्यत्वं शेवते केवते नेवते गेवते ग्लेवते
पेवते म्लेवते नायमस्तीति त्रिलोचनः सेवते पेवति मेवती इत्योष्ठ्यावोष्ठ्यौ चेति धातुप्रदीपः म्लेवते रेवृ प्लवगतौ प्लवेनगति ह्ल
२५ 25 व रेवते कपिः उत्प्लुत्य गच्छतीत्यर्थः अस्तत्र वन्त्योऽयं रेवा रेवती पकारान्तोऽयमित्येके रेपते पुरिरपिधातुरिति मैत्रेयः प्लवते
इत्योष्ठ्यारेता वोष्ठ्यौ चेति सभ्याचार्यः क्लेशवाधने क्लेशते पापं गंगा तालव्यान्तोऽयं धातुप्रदीपे तु क्लेषव्यक्तायां वाचीति मृदुम्या
ते पद्यते क्लेषते न वृथा वाक्यं वदतीति इलाध्युधः पर्षस्नेहने स्नेहनमात्राभावः मृदुम्यातोऽयं दन्त्यसकारः पकारवान् स्पर्ष
इति चतुर्भुजः पस्पर्षे पदः शिशिरेण पकारादिरयं पर्षे इति प्रांच पर्षते तलादौ पर्षते परिषत धुस्थितसन्दीपनजीव
न क्लेशने घुष धुसते घिसते वह्निः उष्णनृत्युं वृसवरणे वृसते वरं कन्या अत्रार्थे भट्टमल्लेन पठितं शिस्तविद्योपादाने ता २५
लव्यादिरयं शिसमारशाशिस्यते इति किरात यमकं अशिशस्ताच्च पितुरेव मन्त्रवत् भिस्या चशायां भिस्यते लाभे चालाभे चाय
यं दस वृष्टेशीघ्रान्वेच दसते नदी दसते लक्ष्मी लोकः शीघ्रमुत्पादयतीत्यर्थः शीघ्रानुदद शीघ्रकरणं दीस मोगस्य ज्योपन
यन वृता देशेषु मोगाद्यं मुंडित शिरस्तता दीसते वटुः मुंडितमुंडः स्यादित्यर्थः यजते वा दीसते पुत्रं पिता दुपनयतीत्यर्थः नि